

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН МУҲАНДИСЛИК-ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

**„Ф А Л С А Ф А“
КАФЕДРАСИ**

Ф А Л С А Ф А

(маърузалар матни)

II-ҚИСМ

НАМАНГАН-2010

Тузувчилар: **ф.ф.н. доц. А. Хакимов**
 кат. ўқ. Э. Рустамова
 асс. Г. Мамажонова

Тақризчи: **ф.ф.д. проф. М. Исмоилов. НамМПИ**

Ушбу маърузалар матни Фалсафа кафедрасининг 2009 йил 29 августдаги 1-сонли йиғилиш баённомаси билан муҳокама қилинган ва институт илмий-услубий йиғилишига муҳокама учун тавсия қилган.

Маърузалар матни институт илмий – услубий йиғилишининг 2009 йил 30 август № 1-сонли йиғилиш баённомаси билан муҳокама қилинган ва чоп этиш учун рухсат этилган. Т/р

1-мавзу: Мантиқ фанининг предмети ва вазифалари

Режа:

1. Мантиқ илмининг предмети ва аҳамияти
2. Мантиқ илмининг назарий ва амалий аҳамияти
3. Қадимги дунёда мантиқ илмининг шаклланиши
4. Мантиқ фанининг ривожланиш босқичлари

Инсон умумий маданиятининг ажралмас бўлакларидан бири – бу тафаккур маданиятидир. Фикрларимиз тўғри, аниқ-равшан, изчил ва асосли бўлиши ва улар бир-бирига зид бўлмаслиги лозим. Акс холда фикримиздан мантиқ (логика) йўқолади. Кундалик турмушда ўз фикрини аниқ баён эта олмайдиган, чалкашликларга йўл қўядиган, ҳозиргина ўзи айтган фикрни дам ўтмай инкор этадиган кишиларни тез-тез учратиб тураемиз. Бундай кишилар фикрлашидаги чалкашликлар уларнинг фаолияти натижаларида ҳам худди шундай ноаниқликларга ва хатто қўнғилсизликларга олиб келишига гувоҳ бўламиз.

“Мантиқ (логика)” термини юнончадан таржимада “фикр”, “сўз”, “қонун” маъносини беради. Бу термин кенг ва тор (хусусий) маъноларда қўлланилади. Кенг маънода у оламдаги қонуний, зарурий боғланиш ва алоқалар, тартиб ва изчилликни, шунингдек, тафаккуримизнинг ички алоқадорлиги, тадрижий фикрланишини, турли фикрлар ўртасидаги мантиқий боғланишларни ифодалайди. Тор, хусусий маънода эса “мантиқ асослари” деганда фикрнинг структурасини, тузилишини, унинг конкрет шакллари, чин (тўғри) билимга эришишнинг шарт-шароитлари ва қонун-қоидаларини ўрганувчи махсус фалсафий фан тушунилади.

Фалсафа курсидан бизга маълумки, объектив оламни билиш – хиссий билишдир. Яъни сезги, идрок ва тасаввурдан бошланади. Бироқ, хиссий билиш бизга нарса ва ходисаларнинг ташқи томонлари, зохирий боғланишлари тўғрисида маълумот бериш билан чекланиб, уларнинг ички, ботиний боғланиш ва ривожланиш қонунларини очиб бера олмайди. Бу вазифани тафаккур адо этади. Тафаккур воқеликни умумлаштириб ва мавхумлаштириб (абстрактлаштириб), муайян мантиқий шаклларда – тушунча, ҳукм ва ҳулосалар шаклида акс эттириб беради.

Мазкур шакллар, уларнинг структураси ҳамда улар ўртасидаги алоқалар маълум мантиқий қонун-қоидаларга амал қилишни тақозо этади. Мантиқ асослари фани мана шу қонунлар билан ҳам шуғулланади, бу қонунлар амалиёти натижасида вужудга келган билимлар исботланади ёки рад этилади, уларнинг тўғрилиги ёки хатолиги тасдиқланади ёки инкор этилади.

Шуни айтиш лозимки, тафаккурни мантиқ асосларидан ташқари фалсафа, физиология, психология, формал мантиқ асослари, математик (символик) мантиқ асослари, диалектика, кибернетика фанлари ҳам ўз предмети нуқтаи назаридан ўрганади. Тил қоидалари тўғрисидаги фан грамматика ҳам мантиқ асослари фанига яқин. Тушунча ва ҳукмларнинг ифодаланиш структурасини аниқлашда грамматиканинг роли катта. Бироқ юқорида тилга олинган фанларнинг ҳар бири тафаккурга ўз нуқтаи назаридан ёндошади, унинг турли қирраларини очиб беришга қаратилган.

Мантиқ асосларининг ана шу ғоятда тармоқланиб кетган турлари орасида инсоннинг тафаккурининг энг оддий (элементар) қонун-қоидалар билан қуроллантирадиган, уни тўғри фикрлашнинг принциплари билан таништирадиган муҳим тармоғи формал мантиқ асослари бўлиб, у тарихий келиб чиқиши назарда тутилиб, классик, анъанавий мантиқ асослари, оммавийлиги нуқтаи назаридан эса умумий мантиқ асослари деб юритилади.

Формал мантиқ асосларининг яна бир фалсафий мантиқ илми – диалектик мантиқ асослари билан аралаштириб юбориш ҳам ярамайди. Диалектик мантиқ асослари диалектика қонунларини билиш жараёнига, хусусан ақлий билиш жараёнига тадбиқ этиш махсулидир. Диалектик мантиқ асослари тафаккур ва унинг шакллари, принципларини тараққиётидаги объектив оламнинг инъикоси деб қараб, уларни ҳар доимий ўзгаришда, ривожланишда деб тушунтиради, тафаккур шакллари ўртасидаги ўзаро боғланиш, уларнинг бир-бирига ўтиб

туриши ва ривожланишини диалектик универсал қонунлари амалиёти нуқтаи назаридан изохлаб беради. Формал мантиқ асослари эса фикрни ўзгариш ва ривожланишда эмас, балки шаклланган, ҳаракатсиз ҳолда мавхумлаштириб олиб, унинг тузилишини шакл жихатидан, тафаккур шакллари (тушунча, ҳукм, хулоса) ўртасидаги муносабатни маълум қонунлар (айният, зиддият, истисно, етарли асос қонунлари) нуқтаи назаридан ўрганади. Шу боисдан формал мантиқ асослари қонунлари тафаккурнинг умумий методи бўла олмайди. Формал мантиқ асослари усули тафаккур формаларининг барча томонларини очиб беришга ожизлик қилади. Диалектик мантиқ асослари тафаккурнинг умумий қонунларини, тафаккур формаларининг тараққиётини ўргатади.

Мантиқ асослари фанининг вазифалари унинг предметидан келиб чиқиб, у инсон тафаккурининг “чархланиши” га кўмаклашади, унинг изчил, зиддиятлардан холи ва эътиборли бўлишини таъминлайди. Мантиқ асосларини пухта ўзлаштириш кишида ўз тафаккури ва ўзгалар тафаккурига талабчан бўлиш, танқидий қараш хиссини шакллантиради, бу эса ғоят катта амалий ва илмий-назарий аҳамият касб этади.

Мантиқ асослари фани асосларини ўзлаштириб олиш ўқитувчилар ва ўқувчиларнинг мунозара юритиш маданиятини шакллантиради. У ҳақиқатни аниқлаш, уни ёқлаб чиқиш, асослаш учун мантиқий қонун-қоидалардан фойдалана билиш, ўзгалар фикрини мантиқан таҳлил қила билиш, ўз фикрини ихчам, лўнда ва энг мухими ишонарли, асосли қилиб баён этишига ўргатади.

Бир сўз билан айтганда, мантиқ асослари фани кишида абстракт тафаккурни ривожлантиради, унда умумий тушунчалар, категориялар билан иш кўриш кўникмаларини ҳосил қилади.

Формал мантиқ асосларига оид билимлар фалсафий фикр пайдо бўлиши ва ривожланиши билан узвий боғлиқликда шаклланиб борди. Қадимги Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон ва бошқа мамлакатлар мантиқ илмининг илк ўчоқлари ҳисобланади. Қадимги Хинд ва Юнон мантиқ асосчилари ўз методи ва фикрлаш структурасини ўрганиш жихатидан бир-биридан фарқ қилувчи икки хил мантиқий системани ташкил этади. Қадимги Ҳиндистонда дастлабки мантиқий билимлар эр. авв. 5-4-асрдан юзага келган бўлса, эрамининг 6-10-асрига келиб, файласуфлардан Диагнага, Дхармакирти, Дхармоттари, Ратнакиритилар асарларида ўз такомиллига етди. Бу мантиқ асосларининг муҳим хислати фикрлаш формаларини конкрет мазмун билан боғлаган ҳолда таҳлил этиш ҳисобланади. Хинд мантиқ асосчилари хусусан беш қисмдан иборат силлогизм (хулоса чиқариш) ҳақида таълимотидан, умумий асосни конкрет мисол билан боғлаб бериш тўғрисидаги таълимотларга қурилган. Ҳукм тафаккурни мустақил шакл сифатида эмас, балки хулоса чиқаришнинг элементи сифатида берилади. Идрок – фикрлашнинг ибтидоси деб қаралади.

Ҳар бир фан каби мантиқ илми ҳам ўзининг шаклланиш ва ривожланиш тарихига эга. Мантиққа оид дастлабки анъаналар Қадимги Шарқ мамлакатларида, хусусан Ҳиндистон, Хитойда вужудга келди. Уларнинг шаклланишига нотиклик санъати, математика илмининг ривожланиши ва шу кабилар катта таъсир кўрсатди. Шуни айтиш керакки, Қадимги дунёда Аристотелгача бўлган даврда мантиқ фалсафа таркибида мавжуд бўлган, мустақил фан сифатида шаклланмаган.

Қадимги Ҳиндистонда мантиқ илмининг ривожланиши уч даврни ўз ичига олади: 1) илк будда мантиғи (эр. ав. VI-V асрлари); 2) ньяя, вайшешика мактабларининг мантиқий таълимоти (эр. III-V асрлари); 3) будда мантиғининг ривожланган даври (эр. VI-VIII асрлари).

Ҳинд мантиқшунослари баҳс - мунозарада нима исботланаяпти ва қандай исботланаяпти, деган масалани ажратиб кўрсатишган. Улар исботлашнинг элементларини (тезис, асос, мисол, бирхиллик, ҳар хиллик, бевосита ҳиссий қабуллаш, хулоса, авторитет ва шу кабиларни) батафсил таҳлил этганлар. Ньяя мактабининг вакиллари хулоса чиқариш масаласини ўрганишга катта ҳисса қўшдилар. Шунингдек, улар беш қисмдан иборат силлогизм назариясини яратдилар:

тезис (тепаликда олов бор);

асос (тепаликдан тутун чиқаяпти);

мисол (қаерда тутун бўлса, ша ерда олов бор);
шу ҳолатга нисбатан қўллаш (бу тепаликда тутун бор);
хулоса (демак, тепаликда олов бор).

Қадимги Ҳинд мантиқшунослари Дигнага, Дхармакирти ва уларнинг шоғирдлари томонидан тушунча, ҳукм, айниқса хулоса чиқариш билан боғлиқ масалалар кенгрок, чуқуррок таҳлил қилинди. Дигнага хулоса чиқаришда мантиқий асосга хос бўлган уч хусусиятни кўрсатиб ўтади: мантиқий асос хулоса чиқариш объекти билан боғлиқ бўлади, бир турдаги объектлар билан боғлиқ бўлади, ҳар турдаги объектлар билан боғлиқ бўлмайди. Бу хулоса чиқаришнинг асосий шартлари бўлиб, уларнинг бузилиши мантиқий хатоларга олиб келади. Дхармакирти хулоса чиқаришнинг «ўзи учун» ва «бошқалар учун» турларини, шунингдек, муҳокамада учрайдиган мантиқий хатоларни батафсил ўрганган. Қадимги Ҳиндистондаги шаклланган мантиқ аънаналари Қадимги Грецияда мантиқ илмининг пайдо бўлишига таъсир кўрсатган. Қадимги грек фалсафасида мантиқ масалалари, дастлаб, Пармениднинг «Табиат тўғрисида» асарида, Элейлик Зеноннинг апорияларида, Гераклит таълимотида у ёки бу даражада кўриб чиқилган. Аристотелгача бўлган мантиқий таълимотлар ичида Демокритнинг мантиқий таълимоти, Сократнинг индуктив методи ва Платоннинг диалектикаси диққатга сазовордир.

Демокрит (эр. ав. 460-370) мантиқий таълимотида фикрнинг чинлиги масаласи муҳим ўрин тутди. У кўпроқ индукция ва аналогияни ўрганишга эътибор беради, ҳақиқатни билиш учун яқка буюмларни кузатиш, ҳис қилиш орқали умумлаштириш зарур, деб таъкидлайди. Ҳукмни субъект ва предикатнинг ўзаро алоқасидан иборат, деб таърифлайди. У етарли асос қонунини онтологик асосда тушунтиради. Демокритнинг мантиқий таълимоти кейинчалик Аристотель ва Ф. Бэкон таълимотларига сезиларли таъсир кўрсатган.

Сократ (эр. ав. 469-399) таълимотига кўра буюмларнинг моҳиятини билиб бўлмайди. Инсон, аввало, ўз-ўзини билиши керак. Билим умумийлик тўғрисидаги тушунчадир. Ҳақиқатни аниқлаш учун ўзига хос усул даркор. Бу усул воситасида ўрганилаётган буюм ҳақида умумий тушунча ҳосил қилинади ва шу тушунчага асосланиб буюм ҳақида фикр юритилади. Ҳақиқатни аниқлаш учун муҳолиф фикридаги зиддиятлар ўрганилади. Предмет ҳақидаги тушунчалар зиддиятли бўлса, демак билим юзаки бўлади. Сократ ҳақиқатни аниқлашда индукция ва дефинициядан фойдаланишни тавсия этади.

Индукция - кундалик ҳаётдаги яқка мисоллар асосида умумий тушунчаларни ҳосил қилиш усулидир. Дефиниция - баҳс жараёнида тушунчаларни таърифлашдан иборат. Бу усулни Сократ «майевтика» деб атади.

Платон (эр. ав. 427-347) устози Сократнинг, умумий тушунчалар буюмларнинг моҳиятини ифодалайди, деган фикрини давом эттиради. У умумий тушунчаларни буюмлардан ва инсонлардан ажралган мутлақ ғоялар сифатида талқин қилади, уларни бирламчи деб билади. У ҳукмни тафаккурнинг асосий элементи деб ҳисоблайди. Ҳукм эга ва кесимнинг бирлигидан иборат бўлиб, тасдиқ ёки инкор маънони билдиради. Агар ҳукмда бирлашиши мумкин бўлмаган тушунчалар бирлаштирилса, у хато бўлади.

Платон ҳукмларни ташкил этувчи тушунчаларни пирамида шаклида тасвирлайди. Пирамиданинг учига эзгулик тушунчасини қўяди. Борлиқ, ўзгариш, сукунат, айният, тафовут тушунчаларини энг универсал тушунчалар, деб таърифлайди. Чин билимга интуиция орқали эришилади. Платон дефиниция масаласига катта эътибор берган, яқин жинс ва тур белгисини кўрсатиш орқали таърифлаш усулини, тушунчаларни дихотомик бўлишни билган. Платон тўғри тафаккурнинг асосий қонунларини таърифлаб бермаган бўлса ҳам, уларнинг моҳиятини тушунган. Масалан, контрадиктор тушунчалар, ҳукмлар, бир вақтда бир хил муносабатда бир буюмга нисбатан чин бўла олмаслигини таъкидлаган. «Евтидем» диалогидаги «бир нарсанинг ҳам бўлиши, ҳам бўлмаслиги мумкин эмас», деган фикри унинг нозидлик қонунини билганлигидан далолат беради.

Мантиқ илмининг алоҳида фан сифатида шаклланиши Аристотелнинг номи билан боғлиқдир. У биринчи бўлиб, мантиқ илми ўрганадиган масалалар доирасини аниқлаб берди. Аристотелнинг «Категориялар», «Талқин ҳақида», «Биринчи Аналитика», «Иккинчи аналитика», «Софистик раддиялар ҳақида», «Топика» номли асарлари бевосита мантиқ

масалаларига бағишлангандир. Унинг «Риторика», «Поэтика» асарлари ҳам мантикий таълимотининг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади. «Метафизика», «Рух ҳақида» асарларида эса мантиқ масалалари маълум даражада баён қилинган. Аристотель мантиқни «маълум билимлардан номаълум билимларни аниқловчи», «чин фикрни хато фикрдан ажратувчи» фан сифатида таърифлайди. Мантиқнинг вазифаси чин фикрни, ҳақиқатни аниқлашдир, деб таъкидлайди.

Эпикур (э. ав. 341-270) фалсафада биринчи ўринга билиш назарияси ва мантиқни қўйган, иккинчи ўринда - физика, учинчи ўринда - ахлоқ бўлган. У туғма ғоялар йўқ, билимларимизнинг манбаи - сезгилардир, сезгиларимиз ёлғон маълумот бермайди, фақат хулоса чиқаришдагина инсон хатога йўл қўйиши мумкин, деб таъкидлайди. Эпикур хулоса чиқаришда кўпроқ аналогия ва индукцияга аҳамият берган. Скептицизм вакиллари билиш жараёнининг нисбий характерини мутлақлаштирганлар, ҳақиқатни билиб бўлмайди деганлар. Сезгилар ва тасаввур ўртасидаги тафовутни бўрттириб кўрсатганлар. Уларнинг инсонни ҳақиқатдан адаштирувчи ҳолатлар ҳақидаги қарашлари этиборга лойик.

Биз юқорида кўриб чиққан таълимотлар, Қадимги Грецияда мантиқ илмининг шаклланиши ва ривожланиши бу илмнинг билимлар тизимидан мустаҳкам ўрин эгаллашида муҳим аҳамиятга эга бўлган, деб хулоса чиқаришимизга асос бўлади. Қадимги Грецияда шаклланган мантиқ илми ўрта асрларда янги мазмун билан бойитилди. Бу, айниқса, мантиқнинг Яқин ва ўрта Шарқ мамлакатларида, хусусан, ўрта Осиёда ривожланишида яққол кўринади.

VI-XIII асрларга келиб, Яқин ва ўрта Шарқда Араб халифалиги вужудга келди, унинг ҳукмрон дунёқарашини бўлган Исломи дини қарор топди. Тарихда «мусулмон маданияти» номи билан маълум бўлган маданият шаклланди. Бу янги маданиятнинг шаклланишига ўрта Осиё халқларининг истеъдодли вакиллари муҳим ҳисса қўшдилар. Бу даврда диний ва дунёвий илмлар қатори мантиқ илми ҳам ривожланди. IX-XI асрларда Шарқ мамлакатларида, хусусан ўрта Осиёда фалсафий ва мантикий таълимотларнинг ривожланишига қадимги юнон, хинд мутафаккирлари асарларининг қўллаб таржима қилиниши ижобий таъсир кўрсатди.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, IX-XI асрлар Яқин ва ўрта Шарқда мантикий таълимотларнинг ривожланишидаги энг самарали давр ҳисобланади. Бу даврда мантиқ илмини ўрганишга бўлган талабнинг ошиши, биринчидан, табиатшунослик фанларининг ривожланиши ва табиий-илмий билимларга бўлган эҳтиёжнинг кучайиши билан; иккинчидан, ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ бўлган масалаларни тўғри, адолатли ҳал қилишга интилишнинг ортиши билан ва, учинчидан, энг муҳими, тўғри фикр юритишга бўлган талабнинг, чин фикрларни хато фикрлардан ажратиш зарурияти билан изоҳланади.

IX-XI асрларда мантиқ масалалари билан астойдил шуғулланган ўрта Осиё мутафаккирларидан Форобий, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийларни кўрсатиш мумкин. Бу мутафаккирларнинг мантиққа бағишлаб ёзган асарлари асосан тўққиз номдан иборат эканлигини ва уларнинг номланиши, кетма-кетлиги бир хил эканлигини кўришимиз мумкин. Бунга сабаб шуки, Аристотелнинг «Органони» ни ташкил этувчи олти мантикий трактатларига («Категориялар», «Талқин ҳақида», «Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика», «Топика», «Софистик раддия») сурияликлар унинг «Риторика»си билан «Поэтика»сини қўшдилар. Бундан аввалроқ эса унга Порфирийнинг «Исоғувчи» асари қўшилган эди. Шундай қилиб «Органон» тўққиз трактатдан иборат бўлган яхлит таълимот сифатида араб файласуфлари томонидан қабул қилинган. Шу асосга кўра Форобий, Ибн Сино, Ал-Хоразмийлар мантиқга оид таълимотларини айнан шу тартибда ишлаб чиқдилар.

Мантиқ масалаларини кенг ва изчил тадқиқ этган мутафаккир ал-Форобий (873-950) дир. У Сирдарё бўйидаги ўтзор шаҳар қалъасида, туркий ҳарбий оилада дунёга келди. Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида билим олди. У қадимги грек, хинд фалсафасини чуқур ўрганди, илмнинг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ турли ҳажмдаги рисоалар ёзиб қолдирди, умрининг сўнгги йилларини Дамашқда ўтказди. Форобий асарларининг катта қисми фалсафа ва мантиқ илмига оиддир.

Форобийда мантикий билимлар системаси «Исоғувчи» (Кириш), «Мақулот» (Категория), «Ибора» (Хукм), «Қиёс» (Силлогизм, Биринчи Аналитика), «Бурхон», (Исботлаш, «Иккинчи

Аналитика»), Жадал (Диалектика), «Сафсата» (Софистик раддия), «Хитоба» (Риторика), «Шеър» (Поэтика) асарларини ўз ичига олади. Шунингдек, Форобий «Мантиқ илмига кириш», «Ақл ҳақида», «Шартли хукмлар», «Силлогизм» каби асарларида мантиқ масалаларини ишлаб чиқди. «Илмлар таснифи» асарида ҳам мантиқ илмининг предмети, тузилиши, илмлар системасида туган ўрни ва аҳамияти ҳақида фикр юритади.

Форобийнинг мантиқ соҳасидаги ишларининг давомчиларидан яна бири, турли илм соҳаларига оид қатор асарлар яратган, ўз даврининг дунёга машҳур қомусий олими Абу Али ибн Сино (980-1037) дир. У Бухоро яқинидаги Афшона шаҳрида туғилди. У Бухорода таҳсил олиб, шу ерда олим, табиб сифатида шуҳрат қозонди, маълум бир вақт Хоразмда яшади. Ибн Сино 31 ёшида Хоразмни тарк этди, 1037 йили Исфажонда вафот этди. Ибн Сино 400 дан ортиқ асарлар муаллифидир. Бу асарлар илмининг турли соҳаларига оид бўлиб, улардан 150 дан ортиғи фалсафа ва мантиқ масалаларига бағишланган. Булар орасида фалсафа ва мантиқ фанининг барча масалаларини изчил равишда ўз ичига олган асари - «Китоб-аш-шифо» дир. «Китоб-аш-шифо» нинг мантиқга оид қисми 9 бўлақдан иборат бўлиб, уларнинг номланиши ва тартиби Форобийники каbidир. Мутафаккирнинг бу асари мантиқ соҳасидаги барча илмлар асосида вужудга келган бўлиб, унда мантиққа оид масалалар тўлиқ қамраб олинган.

Мантиқ илмининг кейинги даврлардаги ривожчи Бахманёр (1065 й.), Ибн Рушд (1126-1198), Насриддин Тусий, Фахриддин Розий, Қазвиний, Шамсиддин Самарқандий, Тафтазоний (1322-1390), Миршариф Журжоний (1340-1413) ва бошқаларнинг номи билан боғлиқ.

Аристотелнинг мантиқий таълимоти Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушдларнинг мантиққа оид асарлари орқали, яъни Шарқ орқали Европага кириб келди. Ўрта аср Европасида мантиқ масалалари асосан умумий ва яқка тушунчаларнинг ўзаро муносабати доирасида ўрганилган.

Янги даврда Европада фаннинг, айниқса табиатшуносликнинг ривожланиши илмий метод (услуб) масалаларига эътиборни кучайтирди. Бу даврнинг буюк мутафаккирлари Р.Декарт, Ф.Бэкон, Т.Гоббс, Лейбниц ва бошқалар мантиқ илмининг турли йўналишларининг яратилишига асос солдилар. XVIII-XIX асрларда эса немис фалсафаси, хусусан унинг ёрқин вакиллари бўлган И. Кант (1724-1804) ва В.Ф. Гегель (1770-1831) яратган мантиқий системалар муҳим ўрин тутди. Немис мантиқшунослигидаги фаолиятни эса XIX-асрнинг ўрталари - XX-асрнинг бошларида Буль, А.М. Де-Морган, Ч.Пирс, Г.Фреге ва бошқа таниқли олимлар амалда давом эттирди ва фанга ўз ҳиссаларини қўшдилар.

2-мавзу:Формал мантиқнинг асосий қонунлари

Режа:

1. **Формал мантиқнинг асосий қонуниятлари**
2. **Айният қонуни**
3. **Нозидлик қонуни**
4. **Учинчиси истисно қонуни**
5. **Етарли асос қонуни**
6. **Тафаккур қонуниятларининг ўзаро алоқаси**

Оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракати ўзига хос ички қонунлар асосида юзага келади. Бу ҳаракатнинг инсон онгидаги инъикоси, яъни тафаккур жараёни ҳам ўзига хос объектив қонуниятлар асосида амалга ошади. Фалсафада қонун тушунчаси нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабатларини ифодалайди. Формал мантиқда илмида қонун тушунчаси фикрлаш элементлари ўртасидаги ички, муҳим, зарурий алоқадорликни ифодалайди. Мантиқий тафаккур икки турдаги қонунларга бўйсунди. Улар диалектика қонунлари ва формаллашган мантиқ қонунларидир. Диалектика қонунлари объектив олам ва билиш жараёнига хос бўлган энг умумий қонунлар бўлиб, диалектик мантиқ илмининг ўрганиш соҳаси ҳисобланади. Формаллашган мантиқ қонунлари эса, фақат тафаккурдагина амал қилади. Диалектика қонунлари мантиқий тафаккурни унинг мазмуни ва шакли бирлигида олиб ўрганса,

формал мантик қонунлари эса, фикрнинг тўғри тузилишини, унинг аниқ, изчил, зиддиятсиз ва асосланган бўлишини эътиборга олган ҳолда ўрганади.

Формал мантик қонунлари (ёки тафаккур қонунлари) дейилганда фикрлашга хос муҳим, зурурий боғланишлар тушунилади. Тафаккур қонунлари объектив воқеликнинг инсон миясида узок вақт давомида акс этиши натижасида вужудга келган ва шаклланган. Бу қонунлар фикрлашнинг тўғри амалга ошишини таъминлаб туради. Улар тафаккур шакллари бўлган тушунчалар, мулоҳазалар (ҳукмлар) ҳамда хулоса чиқаришнинг шаклланиши ва ўзаро алоқаларини ифодалайди. Тафаккур қонунлари юзаки қараганда субъектив қонунлардек бўлиб туюлса ҳам, аслини олганда, объектив мазмунга эгадир. Бу қонунлар ҳамма кишиларнинг фикр юритишида бир хил амал қилувчи умуминсоний қонунлардир. Уларни бузиш, алмаштириш, ўзгартириш, янгилаш мумкин эмас. Тафаккур қонунларига амал қилиш тўғри, тушунарли, аниқ изчил, зиддиятсиз, асосланган фикр юритишга имкон беради. Аниқлик, изчиллик, зиддиятлардан холи бўлиш ва исботлилиқ (асосланганлик) тўғри тафаккурлашнинг асосий белгиларидир. Булар мантикий қонунларнинг асосини ташкил этувчи белгилар бўлганлиги учун уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

Инсон тафаккурига хос бўлган муҳим хислатлардан бири фикрнинг аниқ бўлишидир. Маълумки, объектив воқеликдаги ҳар бир буюм, ҳодиса ўзига хос белги ва хусусиятларга эга. Бу белги ва хусусиятлар буюм ва ҳодисаларни бир-биридан фарқлашга, уларнинг ўзига хос томонларини аниқлашга ёрдам беради. Бу эса, ўз навбатида, буюм ва ҳодисаларнинг инсон тафаккурида аниқ акс этишини, ҳар бир фикр, мулоҳазанинг аниқ, равшан ифодаланишини таъминлайди. Фикрнинг ноаниқлиги фикрдаги мантикнинг саёзлашувига, мантиксизликка олиб келади. Масалан, объектив ва субъектив сабаб тушунчаларининг моҳиятини аниқлаб олмасдан бирорта ҳодисанинг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида аниқ фикр юритиб бўлмайди. Шу сабабдан фикрдаги аниқлик тўғри тафаккурлашнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Объектив воқеликдаги буюм ва ҳодисанинг жойлашиши, ўзаро муносабати ва боғланишида муайян тартиб, изчиллик, кетма-кетлик мавжуддир. Буюм ва ҳодисаларнинг бу хусусиятлари фикрлаш жараёнининг изчил амалга ошишида ўз ифодасини топган. Тафаккурга хос бўлган изчиллик белгиси ҳар бир фикрнинг муайян тартибда ўзаро боғланган ҳолда баён этилишини талаб қилади. Фикрдаги изчилликнинг бузилиши, фикр маъносининг ўзгаришига олиб келади ва бундай фикрни тушуниб олиш қийинлашади. Масалан, бирорта файласуф - мутафаккирнинг умумфалсафий қарашларини ўрганмасдан туриб, унинг ижтимоий ёки ахлоқий таълимотининг моҳиятини тўлиқ тушуниб бўлмайди.

Тафаккурга хос бўлган белгилардан яна бири фикрлаш жараёнининг зиддиятсизлик хусусиятига эга бўлишлигидир. Бу белги ҳам объектив асосга эга. Маълумки, объектив воқеликда ҳар бир буюм ёки ҳодиса бир вақтнинг ўзида бирор сифатига кўра икки зид белгига эга бўлмайди. Масалан, бирор буюм бир вақтнинг ўзида ҳам бор, ҳам йўқ бўла олмайди ёки инсон ҳам эътиқодли, ҳам эътиқодсиз бўла олмайди. Фикрда мантикий зиддиятларнинг мавжуд бўлиши унинг ноаниқ, чалкаш, тушунарсиз бўлишига олиб келади. Буюм ва ҳодисалар ўртасидаги сабабий боғланишлар тафаккурга хос бўлган асослилиқ белгисининг объектив негизидир. Инсон фикр юритиш жараёнида иложи борида чинлиги асосланган мулоҳазаларни баён қилишга интилади. Юқорида баён қилинган белгилар тафаккур қонунларининг мазмунини ташкил этади.

Айният қонуни

Бирор буюм ёки ҳодиса ҳақида фикр юритилганда уларга хос бўлган барча муҳим белгилар, томонлар қамраб олинади. Предмет ҳақидаги фикр неча марта ва қандай ҳолатларда такрорланишига қарамасдан доимий, ўзгармас ва қатъий мазмунга эга бўлади. Тафаккурга хос бўлган бу аниқлик хусусияти айният қонунининг моҳиятини ташкил этади. Айният қонунига кўра маълум бир предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган айни бир фикр айни бир муҳокама доирасида айни бир вақтда ўз-ўзига тенгдир. Бу қонун формал мантик илмида «А-А дир» формуласи билан ифодаланади. Айният қонуни символик мантик илмида, яъни мулоҳазалар мантиғи ва предикатлар мантиғида ўзига хос кўринишда ифодаланади:

Мулоҳазалар мантиғида $a \rightarrow a$ ва $a \leftrightarrow a$. (Бунда a - ҳар қандай фикрни ифодаловчи белги, \rightarrow импликация белгиси, \leftrightarrow эквивалентлик белгиси). Предикатлар мантиғида ($\forall x(P(x) \rightarrow P(x))$). Бу ифода қуйидагича ўқилади: ҳар қандай X учун, агар X P белгига эга бўлса, X шу белгига эга, деган фикр тўғри бўлади. Айният қонунининг асосий талаби қуйидагича: фикрлаш жараёнида турли фикрларни айнанлаштириш ва аксинча, ўзаро айнан бўлган фикрларга тенг эмас, деб караш мумкин эмас. Бу мантиқий тафаккурнинг муҳим шартларидан биридир. Фикрлаш жараёнида бу қонунни, билиб ёки билмасдан, бузиш ҳолатлари учрайди. Баъзан, бу ҳолат бир фикрнинг тилда турли хил ифодаланиши билан боғлиқ бўлади. Масалан: «диалектика қонунлари» ва «табиат, жамият ва инсон тафаккурининг энг умумий қонунлари» тушунчалари шаклига кўра турлича бўлса ҳам мазмунан айнандир.

Тилда мавжуд бўлган омоним ва синоним сўзларнинг қўлланиши ҳам баъзан турли фикрларнинг ўзаро айнанлаштирилишига, яъни нотўғри муҳокамага олиб келади. Масалан: фалсафий нуқтаи назардан «сифат» тушунчаси, ўзига хос мазмунга эга бўлса, бирор хунарманд томонидан бу тушунча, бошқа мазмунда (яроқли, фойдали) қўлланилади. Шунингдек у, бир тушунчага касб-хунари, ҳаётий тажрибаси ва дунёқараши турли хил бўлган шахслар томонидан турли мазмун юклатилишида ҳам намоён бўлади. Баҳс-мунозара жараёнида қандай қилиб бўлса ҳам рақибни алдаш ва ютиб чиқиш мақсадида айният қонунининг талабларини атайлаб бузувчилар софистлар деб аталади; уларнинг таълимоти эса софистика дейилади.

Баъзан турли маънодаги бир хил сўзларни моҳирлик билан ишлатиш орқали ажойиб шеърый мисралар яратилади. Шарқ адабиётида «туюқ» номи билан маълум бўлган бу шеърый мисралар гўзаллиги, инсонга ўзига хос завқ бериши билан ажралиб туради. Бунга Фозил Йўлдош ўғлининг қуйидаги мисралари мисол бўла олади:

Кўлингдан келганча чиқар яхши от,
Яхшилик қил болам, ёмонликни от,
Насихатим ёд қилиб ол фарзандим,
Ёлғиз юрса чанг чиқармас яхши от.

Юқоридаги тўртликда «от» тушунчасининг турли маъноларда қўлланилиши, айният қонуни талабининг бузилишини эмас, балки унга риюя қилинганлигини ифодалайди. Шунингдек, ўзбек халқига хос бўлган аския санъатида айният қонунлари атайлаб бузилишини, тушунчаларнинг ўз маъносида эмас, балки кўчма маъноларда қўлланилишини кузатиш мумкин. Бу ўзига хос сўз ўйини бўлиб, унда қўлланиладиган нозик қочиримлар аския айтувчининг маҳоратини кўрсатади ва тингловчиларнинг кулгусига сабаб бўлади. Демак, ҳаётда, амалиётда тушунчанинг турли маъноларда қўлланилишидан ғаразли ёки беғараз, яхши ёки ёмон мақсадлар учун фойдаланиш мумкинлигини кўраимиз. Айният қонуни предмет ва ҳодисаларнинг нисбий барқарорлигини ифода этган ҳолда, тафаккурнинг ривожланишини, тушунчалар ва билимимизнинг ўзгариб, бойиб боришини инкор этмайди. Бу қонун фикрнинг мазмуни предмет ва ҳодисаларни тўлароқ билиб боришимиз билан ўзгаришини эътироф этади ва уни ҳисобга олишни такозо қилади.

Айният қонуни тафаккурга, унинг барча элементлари, шакллари хос бўлган умумий мантиқий қонундир. Бу қонуннинг талаблари тафаккурнинг ҳар бир шаклига хос бўлган конкрет қоидаларда аниқ ифодаланади. Тафаккурнинг тушунча, мулоҳаза (хукм), хулоса чиқариш шакллари, улар ўртасидаги муносабатлар шу қонунга асосланган ҳолда амалга ошади.

Нозидлик қонуни

Инсон тафаккури аниқ, равшан бўлибгина қолмасдан, зиддиятсиз бўлиши ҳам зарур. Зиддиятсизлик инсон тафаккурига хос бўлган энг муҳим хислатлардан биридир. Маълумки, объектив воқеликдаги буюм ва ҳодисалар бир вақтда, бир хил шароитда бирор хусусиятга ҳам эга бўлиши, ҳам эга бўлмаслиги мумкин эмас. Масалан, бир вақтнинг ўзида, бир хил шароитда инсон ҳам ахлоқли, ҳам ахлоқсиз бўлиши мумкин эмас. У ё ахлоқли, ё ахлоқсиз бўлади.

Бир вақтнинг ўзида бир предметга икки зид хусусиятнинг тааллуқли бўлмаслиги тафаккурда нозидлик қонуни сифатида шаклланиб қолган. Бу қонун фикрлаш жараёнида

зиддиятга йўл қўймасликни талаб қилади ва тафаккурнинг зиддиятсиз ҳамда изчил бўлишини таъминлайди.

Нозидлик қонуни айтишда бир предмет ёки ҳодиса ҳақида айтилган икки ўзаро бир-бирини истисно қилувчи (қарама-қарши ёки зид) фикр бир вақтда ва бир хил нисбатда бирданига чин бўлиши мумкин эмаслигини, ҳеч бўлмаганда улардан бири албатта хато бўлишини ифода қилади. Бу қонун «А ҳам В, ҳам В эмас бўла олмайди» формуласи орқали берилди. Мулоҳазалар мантиғида бу қонун куйидаги формула орқали ёзилади: $\forall x (p(x) \cdot \bar{p}(x))$, яъни ҳар қандай $p(x)$ мулоҳаза учун $p(x)$ ва унинг инкори биргаликда чин бўлмаслиги тўғридир.

Нозидлик қонуни қарама-қарши ва зид мулоҳазаларга нисбатан қўлланилади. Бунда қарама-қарши мулоҳазаларнинг ҳар иккаласи ҳам бир вақтда хато бўлиши мумкин; ўзаро зид мулоҳазалар эса бир вақтда хато бўлмайди, улардан бири хато бўлса, иккинчиси албатта чин бўлади. Қарама-қарши мулоҳазаларда эса бундай бўлмайди, яъни улардан бирининг хатолигидан иккинчисининг чинлиги келиб чиқмайди. Масалан: «Аристотель-мантиқ фанининг асосчиси» ва «Аристотель-мантиқ фанининг асосчиси эмас»-бу ўзаро зид мулоҳазалардир. Бу зид мулоҳазаларнинг ҳар иккаласи бир вақтда хато бўлмайди. Улардан биринчиси чин бўлгани учун, иккинчиси хато бўлади. ўзаро қарама-қарши бўлган «Бу дори ширин» ва «Бу дори аччиқ» мулоҳазаларининг эса иккаласи бир вақтда, бир хил нисбатда хато бўлиши мумкин. Чунки дори ширин ҳам, аччиқ ҳам бўлмаслиги, балки бемаза ёки нордон бўлиши мумкин. Баъзида икки қарама-қарши фикр айтилганда мантиқий зиддият бўлмаслиги мумкин. Бунда бир масала юзасидан баён қилинган қарама-қарши фикрлар турли вақтда ва турли нисбатда айтилган бўлади. Масалан: Талаба А. мантиқ фанидан имтиҳон топширмади» ва «Талаба А. мантиқ фанидан имтиҳон топширди». Бу зид мулоҳазалар турли вақтга нисбатан чин бўлади, яъни улар ўртасида зиддият бўлмайди.

Демак, фикрлаш жараёнида, вақт, муносабат ва объект бирлигининг сақланиши нозидлик қонунининг амал қилиши учун зарурий шарт-шароит ҳисобланади. Нозидлик қонуни тўғри фикр юритиш жараёнида амал қилади. Мантиқ илми умуман ҳар қандай зид мулоҳазаларни таъқиқламайди, балки бир масала юзасидан бир хил вақт ва муносабат доирасида ўзаро зид, қарама-қарши мулоҳазаларни баён қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Формал мантиқ диалектик зиддиятлар билан мантиқий зиддиятларни чалкаштириб юборишни қоралайди. Мантиқий тафаккурдаги зиддият билан реал ҳаёт зиддиятларини, яъни диалектик зиддиятни бир-биридан фарқлаш, уларни алмаштириб юбормаслик зарур. Чунки булардан биринчиси тафаккурда йўл қўйиб бўлмайдиган зиддият бўлса, иккинчиси буюм, ҳодисалар тараққиётининг ички манбаини ташкил қиладиган диалектик зиддиятдир. Биринчиси субъектив, иккинчиси объектив зиддиятдир.

Нозидлик қонунини билиш ва унга амал қилиш рақибнинг, суҳбатдошнинг фикрларидаги мантиқсизликни аниқлаш, илмий таҳлилни изчил ва чуқур мантиқий асосда олиб бориш имконини беради.

Учинчиси истисно қонуни

Учинчи истисно қонуни нозидлик қонунининг мантиқий давоми бўлиб, фикрнинг тўлиқ мазмунини қамраб олиб баён қилинган икки зид фикрдан бири чин, бошқаси хато, учинчисига ўрин йўқ эканлигини ифода қилади. Бу қонун «А В ёки В эмасдир» формуласи орқали берилди. Мулоҳазалар мантиғида бу қуйидаги формула орқали ифодаланади: $p \vee \bar{p}$. Бу формула қуйидагича ўқилади. p ёки \bar{p} эмас. Учинчиси истисно қонуни тушунчалар ўртасидаги зид муносабатларни ифода қилади. Агарда зид муносабатлар тушунчанинг тўлиқ мазмунини қамраб олмаса, икки зид белгидан бошқа белгиларнинг ҳам мавжудлиги маълум бўлса, унда учинчиси истисно қонуни амал қилмайди.

Масалан:

Талаба имтиҳонда «аъло» баҳо олди.

Талаба имтиҳонда «икки» баҳо олди.

Бу мулоҳазалар муносабатида нозидлик қонуни амал қилади. Чунки бу мулоҳазаларнинг ҳар иккиси ҳам хато бўлиши ва талаба имтиҳонда «ўрта» ёки «яхши» баҳо олиши мумкин.

Агар, «Талаба имтиҳонда «аъло» баҳо олди» ва «Талаба имтиҳонда «аъло» баҳо олмади», мулоҳазаларини таҳлил қилсак, унда бу мулоҳазалардан бири чин, бошқаси хато, учинчисига ўрин йўқ эканлиги маълум бўлади. Чунки «яхши», «ўрта» ва «икки» баҳолар-»аъло» баҳо эмас.

Учинчиси истисно қонуни қуйидаги ҳолатларда қўлланилади:

1. Алоҳида олинган якка буюмга нисбатан бир хил вақт ва муносабат доирасида ўзаро зид фикр билдирилганда. Масалан,

Тошкент-ўзбекистоннинг пойтахти.

Тошкент-ўзбекистоннинг пойтахти эмас.

Бу мулоҳазалар биргаликда чин ҳам, хато ҳам бўла олмайди. Улардан бири чин, иккинчиси хато, учинчи мулоҳазага ўрин йўқ. Учинчиси истисно қонуни ўзаро зид умумий мулоҳазалар доирасида амал қилмайди. Чунки умумий мулоҳазаларда буюмлар синфига ва шу синфга мансуб ҳар бир буюмга нисбатан фикр билдирилади.

Масалан:

Ҳамма файласуфлар нотикдир.

Ҳеч бир файласуф нотик эмас.

Бу мулоҳазалардан, бирининг хатолигидан иккинчисининг чинлиги ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Бундай ҳолатда «Баъзи файласуфлар нотикдир» деган учинчи бир мулоҳаза чин ҳисобланади.

2. Сон ва сифатига кўра ўзаро зид мулоҳазалар баён қилинганда, буюм ва ҳодисаларнинг синфи ҳақида тасдиқлаб баён қилинган мулоҳаза билан шу синф буюм ва ҳодисаларининг бир қисми ҳақида инкор этиб баён қилинган мулоҳазалардан бири чин, иккинчиси хато, учинчисига ўрин бўлмайди.

Масалан:

Ҳамма файласуфлар табиётшуносдир.

Баъзи файласуфлар табиётшунос эмас.

Бу икки мулоҳаза бир вақтда чин ҳам, хато ҳам бўла олмайди. Улардан бири (Баъзи файласуфлар табиётшунос эмас) албатта чин, иккинчиси хато, учинчи мулоҳазага ўрин йўқ.

Демак, Учинчиси истисно қонуни:

Икки зид якка мулоҳазаларга нисбатан;

Умумий тасдиқ ва жузъий инкор мулоҳазаларга нисбатан;

Умумий инкор ва жузъий тасдиқ мулоҳазаларга нисбатан қўлланилади.

Учинчиси истисно қонунининг амал қилиши учун олинган зид муносабатларни ифодаловчи мулоҳазалардан бири тасдиқ, иккинчиси инкор бўлиши ёки тушунчалардан бири ижобий ва бошқаси салбий бўлиши шарт эмас. Олинган икки тушунча ёки мулоҳазанинг бир-бирини ҳажм жиҳатдан тўлиқ инкор этиши кифоя. Масалан, эркак ва аёл тушунчаларининг ҳар иккиси ижобий бўлиб, инсон тушунчасининг тўлиқ мазмунини қамраб олувчи зид белгиларни ифодалайди. Учинчиси истисно қонунида ҳам, нозидлик қонунидаги каби вақт, муносабат, объект айнанлигига риоя этиш шарт, акс ҳолда бу қонун ўз кучини йўқотади, фикрнинг изчиллигига зарар етади ва мантиқсизликка йўл қўйилади.

Учинчиси истисно қонуни бошқа мантиқий қонунлар сингари зиддиятли мулоҳазаларнинг чин ёки хатолигини аниқлаб беролмайди. Бунинг учун воқеа ва ҳодисаларни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиш талаб қилинади. Инсон ўз билимларига асосланган ҳолда ўзаро зид мулоҳазалардан қайси бири чин ёки хато эканлигини аниқлайди. Бу қонун ўзаро зид мулоҳазалар бир вақтда чин бўлмаслигини тасдиқлайди. Учинчиси истисно қонунини билиш муҳокама юритишда тўғри хулоса чиқариш учун муҳим бўлиб, ўзаро зид қарашларни аралаштириб юборишга йўл қўймайди.

Етарли асос қонуни

Тўғри фикрлашга хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири исботлилиқ, ишончлилиқдир. Фикрлаш жараёнида буюм ва ҳодисалар ҳақида чин муҳокама юритибгина қолмасдан, бу муҳокаманинг чинлигига ҳеч қандай шубҳа бўлмаслиги учун, уни исботлашга, асослашга ҳаракат қилинади. Бунда чинлиги аввалдан маълум бўлган ва ўзаро мантиқий боғланган

мулоҳазаларга асосланилади, яъни баён қилинган фикрнинг чинлиги аввалдан маълум бўлган, тасдиқланган бошқа бир фикр, мулоҳаза билан таққосланади. Тафаккурнинг бу хусусияти етарли асос қонуни орқали ифодаланади. Инсон тафаккурига хос бўлган бу қонунни биринчи марта немис файласуфи ва математики Г. Лейбниц таърифлаб берган. Унинг таъкидлашича, барча мавжуд нарсалар ўзининг мавжудлиги учун етарли асосга эга. Ҳар бир буюм ва ходисанинг реал асоси бўлгани каби, уларнинг инъикоси бўлган фикр-мулоҳазалар ҳам асосланган бўлиши керак. Етарли асос қонунининг бу талаби қуйидаги формула орқали ифодаланади: «Агар В мавжуд бўлса, унинг асоси сифатида А ҳам мавжуд».

Етарли асос қонунда тўғри тафаккурнинг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлган фикрларнинг изчиллик билан муайян тартибда боғланиб келиш хусусияти ифодаланади. Бу қонун аввалги кўриб ўтилган қонунлар билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қилади. Фикрлаш жараёнида берилган мулоҳазанинг чинлигини асослаш учун келтирилган чин мулоҳазалар мантикий асос деб, берилган мулоҳазанинг ўзи эса мантикий натижа деб юритилади.

3-мавзу: Тушунча ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Режа:

- 1. Тушунча тафаккур шакли сифатида**
- 2. Тушунчанинг мазмуни ва хажми**
- 3. Тушунчанинг турлари**
- 4. Тушунчалар ўртасидаги муносабатлар**
- 5. Тушунчаларни чегаралаш ва умумлаштириш, таърифлаш**

Инсон тафаккури тушунчалар асосига қурилган. Тафаккурни мухташам бинога қиёс этсак, унинг “ғишт” лари турли – туман тушунчаларга ўхшайди. Улар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди.

Объектив воқеликдаги биз фикр қиладиган нарсалар-ходисалар мантиқ асосларида фикр предметлари деб аталади. Чунончи, китоб, дарахт, институт, жумхурият, автомобиль ва ҳоказолар. Бу нарсалар-ходисалар турли хусусиятларга эга. Уларнинг мантиқ илмида белгиланган деб аташ қабул қилинган. Масалан, китобнинг катта кичиклиги, мундарижаси, ранги, қалин юпқалиги ва бошқалар. Предметлар ўз белгиларига кўра бир-бирига ўхшаш бўлиши ёки фарқ қилиши мумкин. Предметнинг бошқа предметлардан туб фарқини кўрсатадиган, уни айнан шу муайянлигини ташкил қиладиган хоссалари унинг муҳим белгилари деб юритилади. Чунончи, китобнинг муҳим белгиси – бу унинг мутола қилишга мўлжалланганлигидир. Бу мазкур тушунчанинг муҳим белгиси бўлади.

“Инсон” тушунчаси барча одамлар учун умумий бўлган бир неча муҳим белгини ўз ичига олган: бу уларнинг онг сохиблари эканлиги, тилга эгалиги, меҳнат қилиш қобилияти, ижтимоий моҳиятидан иборат. Кишиларнинг ирқий, миллий, касб-корга оид, жинсий, ёш хусусиятлари эса ушбу тушунчанинг номуҳим белгилари бўлади.

Ҳар қандай тушунча сўз билан ифодаланади. Тушунча буюмни инъикос эттирса, сўз буюм номини билдиради. Тушунчалар бир ёки бир неча сўз (сўз бирикмаси) ёрдамида ифодаланади. Сўз - тушунча, яъни билимнинг моддий-буюмлашган қобиғи, хиссий шаклидир. Шу боисдан одамлар тушунчалар билан алмашина оладилар, уларнинг қабул қилинган маъноларда қўллайдилар, аралаштириб юбормайдилар.

Ҳар бир тушунча ўз мазмуни ва ҳажмига эга. Тушунчанинг мазмуни деганда мазкур тушунча акс эттираётган предметнинг муҳим белгилари йиғиндиси тушунилади.

Тушунча доирасига кирадиган нарсалар ва ходисалар йиғиндиси тўпламига тушунча хажми дейилади.

Тушунчалар хажми кенг ёки тор бўлиши мумкин. Кенгроқ тушунчалар жинсий тушунчалар, торроқ тушунчалар эса тур тушунчалар дейилади. Бироқ жинс ва тур тушунчаларга бўлиш шартли характерга эга, негаки қай нуктаи назардан қаралишига, қандай тушунчага нисбат берилишига кўра бир тушунчанинг ўзи турли муносабатларда ўзини турлича намоён қилиши мумкин. Чунончи, юқорида жинс тушунча ўрнида келган “шахар”

тушунчаси “манзилгоҳ” тушунчаси билан нисбатан олинган тур тушунчага айланиб, иккинчиси жинс тушунча ролини бажаради, тур тушунча деб қараганимизда “ўқитувчи” эса “тарих фани ўқитувчиси” тушунчасига нисбатан жинс тушунча бўлади ва ҳоказо.

Тушунчалар ўртасида жинс-тур муносабатлари тушунчанинг ҳажми билан мазмуни ўртасидаги тесқари алоқа қонуни деб аталган формал-логик қонунда ўз аксини топган. Бу қонунга кўра, тушунчанинг мазмуни қанчалик кенг бўлса, яъни унинг ҳажми шунчалик тор бўлади ва аксинча, тушунчанинг мазмуни қанчалик торайиб, яъни белгилари камайиб, умумийлашиб борса, унинг ҳажми шунчалик кенгайиб боради. Масалан, “ўқитувчи” ва “методист-ўқитувчи” тушунчаларини олсак, уларнинг биринчисининг ҳажми кенг, иккинчисиники тор. Бироқ мазмунан тесқари: иккинчисининг мазмуни биринчисига қараганда кенгроқдир, негаки “методист-ўқитувчи” тушунчасининг қўшимча яна бир муҳим белгиси бор: у ўқитувчилар учун хос барча умумий белгилардан ташқари яна бир муҳим белгисини – юқсак маҳоратли, малакали ўқитувчининг белгисини ҳам ўз ичига олган. Шу маънода “ўқитувчи” тушунчасидан “методист-ўқитувчи” тушунчасига ўтилганда тушунча ҳажми тораяди (негаки методист-ўқитувчилар жами ўқитувчиларнинг маълум бир қисмини ташкил этади ҳолос), мазмуни ва унинг белгилари миқдори кўпайиши эвазига кенгайиб боради.

Тушунчаларнинг мазмуни ва ҳажмига қараб қуйидаги турларга бўлинади: 1. Мазмунига кўра: а) конкрет ва абстракт; б) нисбатдош ва нисбатсиз; в) ижобий ва салбий; 2. Ҳажмига кўра: а) яққа ва умумий; б) жамловчи тушунча.

Айрим предмет ва ходисаларни ёки уларнинг туркуми, синфини акс эттирган тушунчалар конкрет тушунчалар дейилади. Булар қаторига “ётоқхона”, “кўшиқ”, “Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романи”, “ўқитиш методи” сингари тушунчаларни киритиш мумкин.

Нарса ва ходисанинг ўзини эмас, балки ундан фикран ажратиб олинган бирор белгисини акс эттирган тушунча абстракт (мавҳум) тушунча деб аталади. Чунончи, “ҳақиқатан”, “соф”, “улуғвор”, “тубанлик” ва ҳоказо.

Нисбатдош деб бир-бирини тақозо этадиган, бири иккинчиси орқали аниқланадиган тушунчаларга айтилади. “иш-ишчи”, “оқ-қора”, “мазмун-шакл” шундай тушунчалар сирасига киради.

Ўз-ўзича, мустақил, бири иккинчисига боғлиқ бўлмаган нарса ва ходисалар акс эттирилган тушунчалар нисбатсиз ҳисобланади.

Ижобий тушунча нарса ёки ходисага у ёки бу сифат (белги) ҳослигини кўрсатади.

Предмет ёки ходисанинг у ёки бу сифат (белги) лардан маҳрум эканлигини таъкидлаган тушунчалар салбий тушунчаларни ташкил этади. Чунончи, “беқарор ҳолат”, “фаросатсиз”, “ноаниқ мақсад” ва шу каби ҳолларда “-бе”, “-но”, “-сиз” қўшимчаларини қўшиш йўли билан ҳосил қилинади.

Агар тушунча объектив реалликни у қандай бўлса, шундайлигича, тўғри акс эттирса, у чин тушунча бўлади, аксинча, тушунча воқеликни бузиб, нотўғри акс эттирса, у ёлғон тушунча деб юритилади.

Энди тушунчаларнинг ҳажмига кўра бўлинишини кўриб чиқамиз. Яққа тушунчалар борлиқдаги яққа, айрим предмет ва ходисаларни акс эттиради. Масалан, “Наманган муҳандислик-педагогика институти”. Тушунчанинг ҳажмини унда акс этган предметларни айрим гуруҳларга (айрим предметларга) ажратиш йўли билан аниқлашга тушунчани бўлиш дейилади. Бўлиш амалини бўлинувчи тушунча (ҳажми аниқланиши лозим бўлган тушунча), бўлиш асоси (предметнинг тушунчада фикр қиланадиган бирорта умумий белгиси) ва бўлиш аъзолари (бўлиш натижасида ҳосил қилинадиган тур тушунчалар) ташкил этади. Масалан «Инсон» тушунчасини (бўлинувчи тушунча) ижтимоий келиб чиқишига кўра (бўлиш асоси) «ишчи», «деҳқон», «зиёли» (бўлиш аъзолари) тушунчаларига ажратиш йўли билан унинг ҳажми аниқланади. Бўлинувчи тушунча-жинс тушунча, бўлиш аъзолари-тур тушунчалар бўлиб, улар ўзаро бирга бўйсунуш муносабатидадирлар.

Тушунчаларни бўлиш амалини предметларни қисмларга ажратишдан фарқ қилиш лозим. Масалан, автомобилни кузов, шасси, двигател ва шу қабиларга ажратсак, уни қисмларга бўлган бўламиз. Предметнинг қисми предметнинг умумий белгиларига эга бўлмаслиги мумкин. Шунинг

учун ҳам «Кузов автомашинадир», деган мулоҳаза ҳосил қилсак, у хато бўлади. Агар «Автомобиль» тушунчасини «Енгил автомобиль», «Юк ташувчи автомобиль» тушунчаларига ажратсак, уни бўлган бўламиз.

Бўлишнинг иккита тури мавжуд: асос бўлган белгининг ўзгаришига қараб бўлиш ва дихотомик бўлиш. Биринчи турида предметнинг бирорта умумий белгиси бўлиш учун асос қилиб олиниб, унинг ўзгаришига мувофиқ ҳолда предметларнинг айрим гуруҳлари аниқланади. Масалан: бурчакнинг ўзгаришига қараб «учбурчак» тушунчаси учта тур тушунчага: «тўғри бурчакли учбурчак», «ўтмас бурчакли учбурчак», «ўткир бурчакли учбурчак»ларга ажратилади. Бўлиш асоси қилиб бўлинувчи тушунчанинг мазмунида фикр қилинадиган ҳар қандай умумий белгини олиш мумкин. Масалан «учбурчак» тушунчасини томонларига қараб «тенг томонли учбурчак», «тенг ёнли учбурчак», «турли томонли учбурчак» тушунчаларига ажратиш мумкин.

Тушунчанинг қайси белгисини бўлиш асоси қилиб олиш бўлишда ҳал қилиниши лозим бўлган вазифага боғлиқ. Лекин қандай вазифани ҳал қилишдан қатъий назар, бўлиш ўзининг объектив асосига эга бўлиши лозим, яъни бўлиш асоси бўлган белги предметнинг умумий белгиси бўлиши шарт.

Дихотомик бўлиш бўлинувчи тушунчани ўзаро зид бўлган иккита тур тушунчага ажратишдан иборат. Масалан, барча кишиларни «диндорлар» ва «диндор эмасларга» ажратсак, дихотомик тарзда бўлган бўламиз. Дихотомик бўлиш бир қатор қулайликларга эга. Хусусан, бунда биз бўлинувчи тушунчанинг барча турларини кўрсатиб ўтирмасдан, ўзимизга кераклигини ажратамиз, қолганларини унга зид бўлган тушунчага бирлаштирамиз. Шу билан бирга дихотомик бўлиш маълум бир камчиликларга ҳам эга. Масалан, инкор тушунчанинг ҳажми ноаниқ бўлади. Ундан ташқари дихотомик бўлишдан фақат бир марта фойдалангандагина қутилган мақсадга эришиш мумкин. Агар, бўлиш аъзоларидан бири, айниқса инкор тушунчани ўз навбатида бўлинувчи тушунча деб қабул қилиб, бўлиш амалини давом эттирсак, хато натижалар келиб чиқиши мумкин.

Предмет ва ходисаларнинг умумий, муҳим белги ва томонларини ҳамда бутун бошлиқ туркуми, сифатини акс эттирган тушунчалар умумий тушунчаларга киради. «Диний адабиёт». «олийгоҳ», «дарахт», «ўзбек кишиси» шулар жумласига киради. Умумий тушунчалар чегараланган миқдордаги предметларни акс эттирганда улар чегараланмаган (ноаниқ) тушунчалар деб юритилади. Бунга «дарахт», «тош», «самовий жисм» тушунчаларини киритиш мумкин. Шу билан бирга ҳажми йўқ тушунчалар ҳам бўлади. Бундай тушунчалар акс эттираётган нарсанинг ўзи объектив борлиқда учрамайди ва табиат ҳамда жамият қонунларига зид. Чунончи, «идеал шахс», «Қорбобо», «семурғ қуши», «анқонинг уруғи» ва бошқалар.

Жамланма тушунчалар бир туркум, гуруҳ, тўплам предметларнинг яхлит ҳолда акс эттирилишидан ҳосил бўлади. Масалан, «ўрмон», «флот», «пахтазор». Жамланма тушунча мазмуни мазкур тушунча ҳажмига кираётган ҳар бир алоҳида элементга тааллуқли бўла олмайди. Айтайлик, алоҳида дарахт – бу «ўрмон» бўла олмайди.

Жамланма тушунча, ўз навбатида яна 2 турга бўлинади: якка ва умумий жамланма тушунча. «Мевазор боғ», «ўзбек халқ оғзаки ижоди», «миллий қадрият» тушунчалари умумий, «Алишер навоий номидаги давлат кутубхонаси», «Фарғона водийси вилоятлари» якка жамланма тушунчаларга мисолдир.

Шундай қилиб, мавзуга яқун ясаб шуни айтиш мумкинки, тафаккурнинг бошланғич ва энг муҳим шакли бўлган тушунча объектив оламдаги ва ходисалар инъикоси сифатида мураккаб тузилишга эга бўлиб, эришилган билимлар даражасини акс эттирса, иккинчи томондан, у билиш воситаси ҳамдир, чунки олам қонунларини кашф этиш айнан шу тушунчалар ёрдамида амалга оширилади.

4-мавзу: Хукм ва унинг турлари

Режа:

- 1. Хукм - тафаккур шакли сифатида**
- 2. Хукмнинг таркиби ва асосий хусусиятлари**

3. Оддий ҳукм таркиби
4. Мураккаб ҳукм, унинг турлари
5. Ҳукмлар ўртасидаги муносабатлар
6. Савол фикрнинг махсус шакли сифатида
7. Меъёр ва ҳукм

Ҳукм предметга маълум бир хоссанинг, муносабатнинг хослиги ёки хос эмаслигини ифодаловчи тафаккур шаклидир. Ҳукмнинг асосий вазифаси предмет билан унинг хусусияти, предметлар ўртасидаги муносабатларни кўрсатишдир. Ана шунинг учун ҳам у доимо тасдиқ ёки инкор шаклидаги фикрдан иборат бўлади. Фикр юритиш жараёнида биз предмет ва ходисаларнинг оддий, ташқи хусусиятлари билан бирга уларнинг ички, зарурий боғланишларини, муносабатларини билиб борамиз. Предмет ва ходисаларнинг хусусиятларини кетма-кет ўрганиб, улар ҳақида турли абстракциялар ҳосил қиламиз. Бу абстракциялар ҳукмлар ёрдамида ифодаланади. Билимларимиз турлича бўлгани учун, уларни ифодалайдиган ҳукмлар ҳам ҳар хил бўлади. Баъзи ҳукмларда аниқ, текширилган билимлар ифодаланса, бошқаларида хусусиятнинг предметга хослиги тахмин қилинади, яъни ноаниқ билимлар ифодаланади.

Ҳукмлар нисбатан тугал фикрдир. Унда конкрет предмет билан унинг конкрет белгиси ҳақида билим ифода қилинган бўлди. Ҳукмлар воқеликка мос келиш даражасига кўра чин, хато ва ноаниқ (эҳтимол, тахминий) бўлади. Объектив воқеликка мос келган, уни тўғри ифодалаган ҳукмлар чин, мос келмаганлари хато бўлади. Айни вақтда чинлигини ҳам, хатолигини ҳам аниқлаб бўлмайдиган ҳукмлар - ноаниқ ҳукмлар мавжуддир. Ҳукмлар тилда гаплар орқали ифодаланади. Ҳукм мантиқий категория бўлса, гап грамматик категориядир. Ҳукмлар асосан дарак гап орқали ифодаланади. Фақат дарак гаплардагина фикр тасдиқ ёки инкор ҳолда бўлади.

Масалан, «Вақт орқага қайтмайди», «Ҳаёт-бу ҳаракат» каби гаплар ҳукмни ифода қиладилар.

Ҳукмлар тузилишига кўра оддий ва мураккаб бўлади. Оддий ҳукм деб таркибидан яна бир ҳукмни ажратиб бўлмайдиган мулоҳазага айтилади. Таркибидан икки ёки ундан ортиқ ҳукмни ажратиш мумкин бўлган мулоҳазаларга мураккаб ҳукм дейилади. Масалан, «Мантиқ илмини ўрганиш тўғри фикрлаш маданиятини шакллантиради» деган мулоҳаза оддий ҳукмни ифодалайди. «Мантиқ илми тафаккур шакллари ва қонунларини ўрганади», деган мулоҳаза мураккаб ҳукмдир. Бу мулоҳазанинг таркиби икки қисмдан: «Мантиқ илми тафаккур шакллари ўрганади» ва «Мантиқ илми тафаккур қонунларини ўрганади», деган икки оддий ҳукмдан иборат.

Мулоҳаза (ҳукм) таркибида мантиқий эга ва мантиқий кесимни ажратиб кўрсатиш мумкин. Мантиқий эга-субъект (S) фикр қилинаётган предмет ва ходисани билдиради. Мантиқий кесим-предикат (P) предметга хос хусусиятни, муносабатни билдиради. Предикатда ифодаланган билимлар ҳисобига субъект ҳақидаги тасаввур бойитилади. Ҳукмнинг субъект ва предикати унинг терминлари деб аталади. Ҳукмнинг учинчи зарурий элементи мантиқий боғламадир. У субъект ва предикатни бир-бири билан боғлайди, натижада ҳукм ҳосил бўлади. Оддий қатъий ҳукмнинг формуласи куйидагича ёзилади: S-P.

Оддий ҳукмлар сифати ва миқдорига кўра турларга бўлинади. Сифатига кўра тасдиқ ва инкор ҳукмлар фарқланади. Ҳукмнинг сифатини вантиқий боғлама белгилайди. Тасдиқ ҳукмларда белгининг предметга хослиги, инкор ҳукмларда, аксинча, хос эмаслиги кўрсатилади. Масалан, «А. Орипов ўзбекистон Республикаси Мадҳиясининг муаллифидир»-тасдиқ ҳукм, «Математика ижтимоий фан эмас»-инкор ҳукм. Миқдорига кўра оддий ҳукмлар якка, умумий ва жузъий ҳукмларга бўлинади. Бунда субъектда ифодаланган предметларнинг сони, яъни унинг ҳажмидан келиб чиқилади. Якка ҳукмларда бирорта белгининг предметга хослиги ёки хос эмаслиги ҳақида фикр билдирилади. Масалан: «Ўзбекистон Республикаси мустақил давлатдир», «Ахмедов тарихчи эмас». Умумий ҳукмларда бирорта белгининг якка предметлар синфининг ҳаммасига ёки ундаги ҳар бир предметга тааллуқли ёки тааллуқли эмаслиги ҳақида фикр баён қилинади. Масалан: «Ҳар бир инсон бахтли бўлишни хоҳлайди», ва «Ҳеч бир ақлли одам вақтини беҳуда сарфламайди». Жузъий ҳукмларда бирорта белгининг предметлар тўпламининг

бир қисмига хос ёки хос эмаслиги ҳақида фикр билдирилади. Масалан: «Баъзи файласуфлар нотикдир». «Кўпчилик талабалар дангаса эмас». Жузъий ҳукмларда «баъзи» сўзи «ҳеч бўлмаса биттаси, балки ҳаммаси» деган маънода қўлланилади. Шунга кўра «Баъзи тошлар тирик мавжудот эмас», деган ҳукм чин бўлади, чунки ҳеч бир тош тирик мавжудот эмас.

Маълум маънода яқка ҳукмларни умумий ҳукмлар билан тенглаштириш мумкин. Чунки ҳар икки ҳукмда ҳам тўпламдаги предметларнинг ҳар бирига нимадир тааллуқли ёки тааллуқли эмас, деб кўрсатилади. Яқка ҳукмларда эса бу тўплам биргина предметдан иборат бўлади.

Мулоҳазаларнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлашда ва баъзи бошқа ҳолатларда оддий ҳукмларнинг миқдор ва сифати бўйича бирлашган классификацияси (асосий турлари) дан фойдаланилади. Улар қуйидагилардан иборат:

1. Умумий тасдиқ ҳукмлар. Улар бир вақтнинг ўзида ҳам умумий, ҳам тасдиқ бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, «Ҳамма талабалар мантиқ илмини ўрганадилар». Бу ҳукмлар лотин алифбосидаги А ҳарфи билан белгиланади ва «Ҳамма S-Pдир» формуласи орқали ифодаланади.

2. Умумий инкор ҳукмлар бир вақтнинг ўзида ҳам умумий, ҳам инкор бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, «Ҳеч бир ишбилармон режасиз иш юритмайди». Бу ҳукм «Ҳеч бир S-P эмас» формуласи орқали ифодаланади ва лотинча E ҳарфи билан белгиланади.

3. Жузъий тасдиқ ҳукмлар бир вақтнинг ўзида ҳам жузъий, ҳам тасдиқ бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, «Баъзи талабалар масъулиятли». У лотинча I ҳарфи билан белгиланади ва «Баъзи S-P дир» формуласи орқали ифодаланади.

4. Жузъий инкор ҳукм бир вақтнинг ўзида ҳам жузъий, ҳам инкор бўлган фикрни ифодалайди. Масалан, «Баъзи талабалар спорт билан шуғулланмайдилар». Унинг формуласи «Баъзи S-P эмас» бўлиб, лотинча O ҳарфи билан белгиланади.

Мураккаб ҳукмлар. Ҳукм терминлари бирдан ортиқ бўлса, мураккаб ҳукм деб аталади. Мураккаб ҳукмлар «ва», «ёки», «агар... унда» каби мантиқий боғламалар, инкор қилиш ва модал терминларни қўллаш орқали икки ва ундан ортиқ оддий ҳукмларнинг ўзаро бирикишидан ҳосил бўлади. Мантиқий боғловчининг мазмунига кўра мураккаб ҳукмларнинг қуйидаги асосий турларини фарқ қилиш мумкин: бирлаштирувчи, айирувчи, шартли, эквивалент.

Нормалар илмий билишда қоидаларни, методларни, ҳуқуқий соҳада - ҳуқуқий норматив ҳужжатларни (масалан, қонунларни, кодексларни, буйруқларни ва шу кабиларни), ахлоқда-одоб нормаларини ва бошқа соҳалардаги норматив фикрларни ифода қиладилар. Уларнинг билишдаги ва амалиётдаги аҳамияти ана шу билан белгиланади.

5-мавзу: Хулоса чиқариш мантиқий тафаккур шакли сифатида

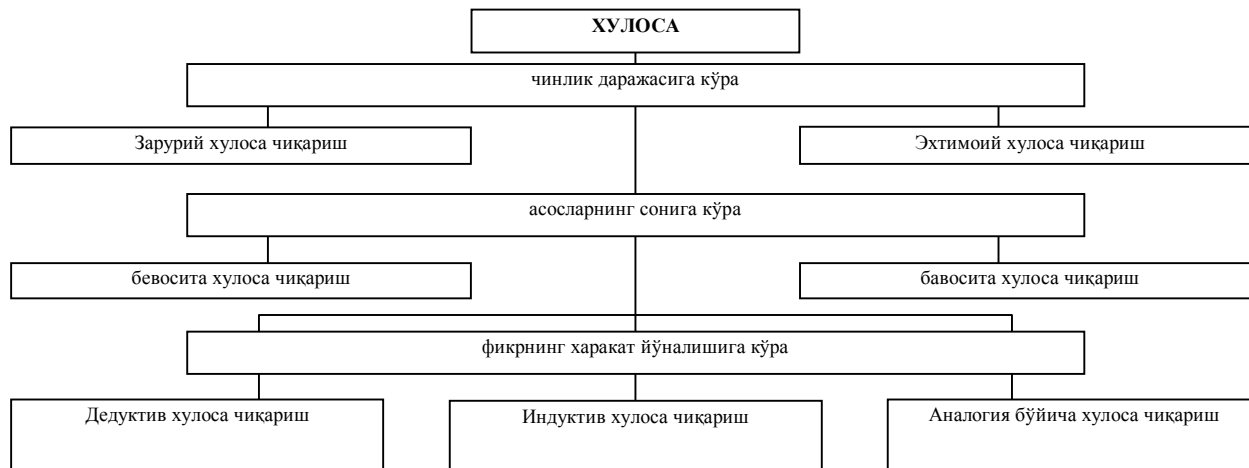
Режа:

- 1. Хулоса чиқаришнинг умумий мантиқий тавсири**
- 2. Хулоса чиқариш структураси**
- 3. Дедуктив хулоса чиқариш**
- 4. Индуктив хулоса чиқариш**
- 5. Аналогия**

Воқеликни билиш жараёнида инсон янги билимларга эга бўлади. Бу билимлар абстракт тафаккур ёрдамида, мавжуд билимларга асосланган ҳолда вужудга келади. Бундай билимларни ҳосил қилиш мантиқ илмида хулоса чиқариш, деб аталади. Хулоса чиқариш деб бир ва ундан ортиқ чин мулоҳазалардан маълум қоидалар ёрдамида янги билимларни келтириб чиқаришдан иборат бўлган тафаккур шаклига айтилади. Хулоса чиқариш жараёни асослар, хулоса ва асослардан хулосага ўтишдан ташкил топади. Тўғри хулоса чиқариш учун, аввалам бор, асослар чин мулоҳазалар бўлиши, ўзаро мантиқан боғланиши керак.

Масалан, «Аристотель-мантиқ фанининг асосчиси» ва «Платон юнон файласуфидир» деган икки чин мулоҳазадан хулоса чиқариб бўлмайди. Чунки бу мулоҳазалар ўртасида мантиқий алоқадорлик йўқ. Хулоса асослари ва хулоса ҳам ўзаро мантиқан боғланган бўлиши шарт. Бундай алоқадорликнинг зарурлиги хулоса чиқариш қоидаларида қайд қилинган бўлади.

Бу қоидалар бузилса, тўғри хулоса чиқмайди. Масалан «Талаба А - аълочи» деган мулоҳазадан «Талаба А - одобли», деб хулоса чиқариб бўлмайди. Хулоса чиқариш хулосанинг чинлик даражасига кўра, аниқроғи, хулоса чиқариш қоидаларининг қатъийлигига кўра ҳамда хулоса асосларининг сонига ва фикрнинг ҳаракат йўналишига кўра бир қанча турларга бўлинади.

Мазкур классификацияда хулоса чиқаришни фикрнинг ҳаракат йўналиши бўйича турларга ажратиш нисбатан мукамалроқ бўлиб, у хулоса чиқаришнинг бошқа турлари ҳақида ҳам маълумот бериш имконини яратади. Хусусан, дедуктив хулоса чиқариш зарурий хулоса чиқариш, индуктив хулоса чиқариш (тўлиқ индукцияни ҳисобга олмаганда) ва аналогия эхтимолий хулоса чиқариш, деб олиб қаралиши, бевосита хулоса чиқариш эса дедуктив хулоса чиқаришнинг бир тури сифатида ўрганилиши мумкин.

Дедуктив хулоса чиқаришнинг муҳим хусусияти унда умумий билимдан жузъий билимга ўтишнинг мантиқан зарурий характерга эгалигидир. Унинг турларидан бири бевосита хулоса чиқаришдир. Фақат биргина мулоҳазага асосланган ҳолда янги билимларнинг ҳосил қилиниши бевосита хулоса чиқариш деб аталади. Бевосита хулоса чиқариш символик мантиқда куйидагича ифодаланади: $X_{SP} \supset Y_{SP}$, бунда X ва Y оддий қатъий мулоҳазаларни (A, E, I, O), S ва P лар эса мулоҳазаларнинг субъекти ва предикатини ифодалайди. X_{SP} - хулоса асоси ёки антеседент, Y_{SP} - хулоса ёки консеквент деб аталади. Бевосита хулоса чиқариш жараёнида мулоҳазаларнинг шаклини ўзгартириш орқали янги билим ҳосил қилинади. Бунда асос мулоҳазанинг структураси, яъни субъект ва предикат муносабатларининг миқдор ва сифат характеристикалари муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бевосита хулоса чиқаришнинг қуйидаги мантиқий усуллари мавжуд:

Маълумки, дедуктив хулоса чиқариш аслида силлогизм шаклида бўлади. Силлогизм кўшиб ҳисоблаш, деган маънони англатади. Бу терминдан мантиқда, одатда, дедуктив хулоса чиқаришнинг кўпроқ ишлатиладиган тури ҳисобланган оддий қатъий силлогизмни ифода қилиш учун фойдаланилади. Силлогизм хулоса чиқаришнинг шундай шаклики, унда ўзаро мантиқий боғланган икки қатъий мулоҳазадан учинчи-янги қатъий мулоҳаза зарурий тарзда келиб чиқади. Бунда дастлабки мулоҳазалардан бири албатта ё умумий тасдиқ ёки умумий инкор мулоҳаза бўлади. Ҳосил қилинган янги мулоҳаза дастлабки мулоҳазалардан умумийроқ бўлмайди. Шунга кўра силлогизмни умумийликка асосланган хулоса чиқариш, деб атаса бўлади. Масалан, қуйидаги мулоҳазалар берилган бўлсин:

Ҳеч бир ҳасис саҳий эмас.

Баъзи бойлар ҳасисдир.

Бу мулоҳазалардан зарурий равишда - «Баъзи бойлар саҳий эмас», деган учинчи мулоҳаза келиб чиқади. Силлогизмнинг таркиби оддий қатъий мулоҳазалардан ташкил топгани учун у оддий қатъий силлогизм дейилади.

Силлогизмнинг таркиби хулоса асослари (praemissae) ва хулоса (conclusio) дан ташкил топган. Хулоса асослари ва хулосадаги тушунчалар терминлар деб аталади. Хулосанинг мантиқий эгаси - S - кичик термин (terminus minor), мантиқий кесими - P - катта термин (terminus major) деб аталади. Хулоса асослари учун умумий бўлган, лекин хулосада учрамайдиган тушунча - M - (terminus medius) ўрта термин деб аталади. Асосларда катта терминни ўз ичига олган мулоҳаза катта асос, кичик терминни ўз ичига олган мулоҳаза кичик асос деб аталади.

Терминларнинг катта ёки кичик деб аталиши улар ифодалаган тушунчаларнинг ҳажмига боғлиқ. Терминлар ўртасидаги муносабатни доиралар ёрдамида қуйидагича ифодалаш мумкин.

S - кичик термин.

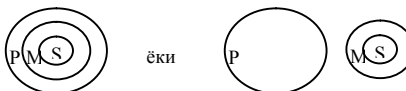
M - ўрта термин.

P - катта термин.

Ўрта термин катта ва кичик терминни мантиқий боғловчи элемент ҳисобланади.

Аксиомалар исботсиз чин деб қабул қилинган назарий мулоҳазалар бўлиб, улар воситасида бошқа фикр ва мулоҳазалар асослаб берилади. Силлогизмнинг аксиомаси хулосалашнинг мантиқий асосланганлигини ифодалайди. Силлогизм аксиомасини терминларнинг ҳажмига ёки мазмунига кўра, яъни атрибутив таърифлаш мумкин. Силлогизм хулосасининг асослардан зарурий келтириб чиқарилиши қуйидаги қоидага асосланади: «агар бир буюм иккинчи буюмда жойлашган бўлса, иккинчи буюм эса учинчи бир буюмнинг ичида бўлса, унда биринчи буюм ҳам учинчи буюмнинг ичида жойлашган бўлади» ёки «бир буюм иккинчи буюмда жойлашган бўлса, иккинчи буюм эса учинчи бир буюмдан ташқарида бўлса, унда биринчи буюм ҳам учинчи буюмдан ташқарида жойлашган бўлади». Бу қоида қуйидаги схемалар ёрдамида яққол ифодалаш мумкин.

Бу қоида силлогизм аксиомасининг моҳиятини терминларнинг ҳажми муносабатлари асосида тушунтириб беради. Силлогизм аксиоманинг моҳияти қуйидагича: буюм ва ходисаларнинг синфи тўғрисида тасдиқлаб ёки инкор этиб баён қилинган фикр шу синф ичига кирувчи барча буюм ва ходисаларнинг ҳар бири ёки айрим қисмига ҳам тааллуқли бўлган тасдиқ ёки инкор фикр ҳисобланади.

Масалан:

Тафаккур шакллари объектив характерга эга.

Тушунча тафаккур шаклидир.

Тушунча объектив характерга эга.

Силлогизм аксиомасини атрибутив ифодалаганда предмет билан унинг белгиси ўртасидаги муносабатга асосланилади: бирор буюм, ходиса белгисининг белгиси, шу буюм ходисанинг белгисидир; буюм, ходиса белгисига зид бўлган нарсалар буюм, ходисанинг ўзига ҳам зиддир. Силлогизм аксиомаларида фикр шакли ва мазмуни ўзаро узлуксиз, объектив боғланган бир бутуннинг айрим томонларини ифодалайди. Бу бир томондан, ҳамма умумийликка хусусийлик, жузъийлик ва яккалик хос эканлигини ва ҳар бир яккалик, жузъийлик, хусусийлик умумийлик хислатига эга бўлишини ифодаласа, иккинчи томондан, буюм ва белгининг ўзаро узвий боғланганлигини, яъни буюмлар жинси айрим ўзига хос белгига эга бўлса, албатта, бу белги шу жинсдаги ҳамма буюмлар учун ҳам хос белги бўлишини ифодалайди. Булар эса ўз навбатида яккалик ва умумийлик ўртасидаги, миқдор ва сифат ўртасидаги диалектик алоқадорликнинг тафаккур жараёнида ўзига хос намоён бўлишидир.

Энтимема деб, асослардан бири ёки хулосаси тушириб қолдирилган силлогизмга айтилади. Энтимема - ақлда, фикрда деган маънони англатади. Энтимемада силлогизмнинг тушириб қолдирилган қисми ёдда сақланади. Энтимемалар уч турли бўлади:

1. Катта асоси тушириб қолдирилган.
2. Кичик асоси тушириб қолдирилган.

3. Хулосаси тушириб қолдирилган.

Бизга қуйидаги силлогизм берилган бўлсин:

Фалсафа факультетининг ҳамма талабалари мантиқ фанини ўрганади.

Собиров фалсафа факультетининг талабаси

Собиров мантиқ фанини ўрганади.

Энди бу силлогизмни энтимема кўринишига келтирамиз:

1. Собиров фалсафа факультетининг талабаси бўлганлиги учун мантиқ фанини ўрганади (катта асос тушириб қолдирилди).

2. Фалсафа факультетининг ҳамма талабалари мантиқ фанини ўрганадилар, шу жумладан Собиров ҳам (кичик асос тушириб қолдирилди).

3. Фалсафа факультетининг ҳамма талабалари мантиқ фанини ўрганадилар, Собиров эса шу факультетнинг талабасидир (хулоса тушириб қолдирилди).

Энтимемалар баҳс-мунозара юритиш жараёнида, нотиклик санъатида кенг қўлланилади.

Мураккаб ва мураккаб қисқартирилган силлогизмлар.

Бир-бири билан ўзаро боғланган, икки ёки ундан ортиқ оддий катъий силлогизмлардан тузилган хулоса чиқариш-полисиллогизм, яъни мураккаб силлогизм деб аталади. Полисиллогизмда дастлабки силлогизмнинг хулосаси кейингисининг катта ёки кичик асоси бўлади. Шунга кўра полисиллогизмнинг прогрессив ва регрессив турлари фарқланади.

Эпихейрема-мураккаб қисқартирилган силлогизм бўлиб, унинг ҳар икки асоси қисқартирилган оддий силлогизм (энтимема) лардан иборат бўлади. Эпихейреманинг схемаси қуйидагича:

M-Pдир, чунки M-Nдир.

S-Mдир, чунки S-O дир.

S-Pдир.

Мисол:

Илмий қонунлар исботланган фикрлардир, чунки улар ҳақиқатдир.

Физика қонунлари илмий қонунлардир, чунки улар табиат қонунларидир

Физика қонунлари исботланган фикрлардир.

Эпихейреманинг тўлиқ кўриниши қуйидагича:

1. Ҳақиқат - исботланган фикрдир. N-Pдир

Илмий қонунлар ҳақиқатдир. M-Nдир

Илмий қонунлар исботланган фикрлардир. M-Pдир

2. Табиат қонунлари-илмий қонунлардир. O-Mдир

Физика қонунлари-табиат қонунларидир. S-Oдир

Физика қонунлари илмий қонунлардир. S-Mдир

3. Илмий қонунлар-исботланган фикрлардир. M-Pдир

Физика қонунлари-илмий қонунлардир. S-Mдир

Физика қонунлари исботланган фикрлардир. S-Pдир

Эпихейремадан баҳс ва мунозараларда, нотиклик санъатида фойдаланилди. Эпихейрема мураккаб силлогизмнинг бир тури бўлишига қарамай, унинг таркибидаги катта ва кичик асосни, хулосани ажратиб олиш, фарқлаш осон бўлгани учун ҳам, фикр юритиш жараёнида кенг қўлланилади.

Илмий индукция методлари

Ўхшашлик методи. Унда ўрганилаётган ҳодисанинг сабаби ҳақидаги хулоса шу ҳодисанинг бир қанча кузатилаётган ҳолларини солиштириш, уларнинг ўхшаш томонини аниқлаш асосида ҳосил қилинади. Масалан, кимёвий таркиби, зичлиги, оғирлиги, катталиги турлича бўлган маятниклар узунлиги бир хил стерженларга-илгакларга илинтирилиб, ҳаракатга келтирилганда, бир хил тебраниш даврига эга бўлган. Бунда ҳодисанинг вужудга келиши

кузатилаётган барча ҳолларида ундан аввал келаётган ҳолатларнинг фақат биттасигина такрорланади. Ана шунга таяниб, мазкур такрорланувчи ҳолат кузатилаётган ҳодисанинг вужудга келишининг сабаби бўлса керак, деган тарзда эҳтимолий хулоса чиқарилади.

Ўхшашлик методи бўйича муҳокама юритиш схемаси қуйидаги кўринишга эга:

ҳоллар	ҳодиса вужудга келишдан аввал мавжуд бўлган ҳолатлар	ҳодиса
1	ABC	d
2	DEB	d
3	VCD	d

Эҳтимол, В ҳолат d ҳодисанинг сабабидир.

Демак, ўхшашлик методининг моҳиятини қуйидагича ифодаласа бўлади:

Агар ҳодисанинг кузатилаётган ҳоллари учун фақат битта ҳолатгина умумий бўлса, ана шу ҳолат мазкур ҳодисанинг сабабидир.

Шуни айтиш керакки, ўхшашлик методидан фойдаланиб ҳосил қилинган хулосанинг асосланганлик даражаси кўп омилларга, хусусан, кузатиш ва эксперимент ўтказилаётган шароитларнинг хилма-хиллиги, кўриб чиқиладиган ҳолларнинг миқдори ва шу кабиларга боғлиқ. Агар ўхшаш ҳолат кузатилаётган ҳоллар сони қанчалик кўп бўлса, у ҳолат турли хил шароитларда ҳар хил бошқа ҳолатлар билан турлича комплексларда олинса, унинг вужудга келаётган ҳодисанинг сабаби бўлиши эҳтимоли ортади.

Лекин, шунга қарамадан бу метод воситасида олинган хулосанинг чинлиги эҳтимолий характерга эгалигича қолаверади. Тўлиқсиз индукция учун характерли бўлган тажрибанинг тугал бўла олмаслиги мана шунда намоён бўлади. Хусусан, ҳодисадан аввал келадиган ҳолатларнинг барчасини аниқлаш имконияти бўлмагани учун, ҳодисанинг асл сабаби бўлган ҳолат ана шу номаълум ҳолатлар ичида қолиб кетган бўлиши мумкин. Ана шунинг учун ҳам бизнинг мисолимиздаги барча кузатилган ҳолларда такрорланувчи В ҳолати бошқа ҳолатлар билан бир комплексда келадиган ёки ҳодисанинг асл сабаби бўлган номаълум X ҳолатига эргашиб юрадиган ҳолат бўлиши мумкин.

Ўхшашлик методини қўллаш натижасида олинган хулоса ҳодисадан аввал келадиган барча ҳолатлар аниқланганда, яъни сабаб бўлиши эҳтимол қилинган ҳолатлар ёпиқ системани ташкил этганда, шунингдек, бу ҳолатлар ўзаро бир-бирига таъсир ўтказмайди, деб олиб қаралгандагина чин бўлиши ва аргументлаш жараёнида ишончли асос сифатида қўлланилиши мумкин.

Шунга қарамадан ўхшашлик методи ҳодисанинг сабабини у ҳақда турли гипотезалар қуриш орқали аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Ундан илмий билишда жуда ҳам самарали фойдаланиш мумкин.

Статистик умумлаштириш.

У тўлиқсиз индукциянинг алоҳида бир тури бўлиб, илмий индукция сингари, хулоса чиқаришда элиминация қилиш усулига, яъни кераксиз ҳолатларни муҳокамадан чиқариб ташлаш йўли билан керакли ҳолатларни ажратиш олишга асосланади. У оммавий тусга эга, кенг қўламда содир бўладиган ҳодисаларни ўрганишда қўлланилади. Масалан, у иқтисодий ривожланиш кўрсаткичларини ўрганиш, туғилиш ва ўлиш ҳақидаги маълумотларни тўплаш, таҳлил қилиш ва шу каби ҳолларда муваффақиятли қўлланилади.

Оммавий тусдаги ҳодисаларни ўрганиш тасодифий белгилар, уларнинг мавжуд ҳодисаларда такрорланиши, қўламини аниқлашга ёрдам беради ва шу тариқа сабабий алоқаларни ўрнатишни осонлаштиради.

Статистик умумлаштириш кўпроқ оммавий тусдаги ҳодисаларнинг миқдорига тегишли маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш, умумлаштириш билан боғлиқ. Бундай миқдорий маълумотлар ҳодисалар тараққиётининг нисбаттан турғун тенденцияларини ўзида ифода қилгани

холда, уларнинг тарақиёт йуналишларини белгилашга, стратегик ва тактик аҳамиятга молик вазифаларни ҳал этишни ташкил қилишга ёрам беради. Масалан, у аҳолига хизмат кўрсатиш, турли хил касалликларнинг тарқалиши, қонунбузарлик каби ҳодсаларнинг олдини олиш мақсадида профилактика ишларини амалга оширишга имкон беради.

Аналогия (грек. - мослик, ўхшашлик) бавосита хулоса чиқаришнинг бир туридир. Дедуктив хулоса чиқаришда фикр умумийликдан хусусийликка қараб, индукцияда хусусийликдан умумийликка қараб ҳаракатланса, аналогияда эса бир хусусий ҳолатдан бошқа хусусий ҳолатга қараб ҳаракатланади.

Аналогияда предметларнинг ўхшаш хоссаларига асосланиб хулоса чиқарилади. Табиат ва жамиятда объектив турли-туманлик билан бир қаторда, объектив ўхшашлик ҳам мавжуддир. Улар инсон онгида ўз ифодасини топади. Объектив реалликнинг турли соҳаларига оид қонун ва қоидалар тузилиши жиҳатидан ўхшаш бўлса, улар акс эттирган воқеаликдаги турли нарса ва ҳодисалар ҳам маълум маънода ўхшаш бўлади.

Аналогия бўйича хулоса чиқариш объектив реалликнинг чексиз кўринишлари ҳамда унда мавжуд бўлган турли системаларнинг хоссалари, муносабатлари, структураларидаги ўхшашликларга асосланади. Масалан, сайёралар, давлатлар, ижтимоий тузумлар моҳиятида ўхшашлик бор. Билишда муҳим ва номуҳим хоссалар ўхшашлиги асосида аналогия бўйича хулоса чиқарилади.

Аналогия воситасида бир предметдан (моделдан) бошқа предметга (прототипга) ахборот ўтказилади. Хулоса асослари моделга, хулоса прототипга тааллуқли бўлади. Масалан, қадимги грекларнинг «Дедал ва Икар» афсонасида айтилишича, ота ва бола қуликдан озод бўлиш учун ўзларига қанот ясашади ва учиб кетишади. Бунда хулоса чиқариш қуйидаги кўринишда бўлади:

Қуш тирик мавжудот, унинг қаноти бор, у учади.

Инсон ҳам тирик мавжудот, унинг қаноти йўқ, у учмайди.

Инсоннинг ҳам қаноти бўлса, у, эҳтимол учади.

Аналогия бўйича хулоса чиқариш бошқа хулоса чиқаришлар каби асослардан, хулосадан ва асослар ҳамда хулоса ўртасидаги мантиқий алоқадан иборатдир. Унинг хулосаси эҳтимолий шаклда бўлиб, кейинги текширишларни талаб қилади. Аниқ асослардан баъзан аниқ, баъзан эҳтимолий хулоса чиқади.

6-мавзу: Ахлоқшунослик фани, унинг тадқиқот доираси, мақсад ва вазифалари

Режа:

- 1. Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси**
- 2. Ахлоқшуносликнинг ўзига хос фалсафий фан сифатидаги ўрни**
- 3. Уч ахлоқий ҳодисанинг ўзига хос жиҳатлари**
- 4. Ахлоқшуносликнинг бошқа ижтимоий фанлар билан алоқаси**
- 5. Мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида ахлоқшуносликнинг тутган ўрни**

Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда «Илми равиш», «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан атаб келинган. Оврўпода эса «Этика» номи билан машҳур, биз ҳам яқин-яқингача шу атамани қўллар эдик. Уни биринчи бўлиб юнон файласуфи Арасту муомалага киритган. Арасту фанларни тасниф қиларкан, уларни уч гуруҳга бўлади: назарий, амалий ва ижодий. Биринчи гуруҳга у фалсафа, математика ва физикани; иккинчи гуруҳга - этика ва сиёсатни; учинчи гуруҳга эса - санъат, хунармандчилик ва амалий фанларни киритади. Шундай қилиб, қадимги юнонлар ахлоқ ҳақидаги таълимотни фан даражасига кўтарганлар ва «Этика» (ta ethika) деб атаганлар.

Ҳозирги кунда бу фанни илмий ва замонавий талаблар нуқтаи назаридан «Ахлоқшунослик» деб аташни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини ўрганади. «Ахлоқ» сўзи арабчадан олинган бўлиб, «хулқ» сўзининг кўплик шаклидир. «Ахлоқ» ибораси икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл-атвори ва хатти-

харакатининг энг қамровли қисмини билдиради. Ахлоқни умумий тушунча сифатида олиб, уни доира шаклида акс эттирадиган бўлсак, доиранинг энг кичик қисмини одоб, ундан каттарок қисмини хулқ, энг қамровли қисмини ахлоқ эгаллайди.

Одоб - инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин жамоа, жамият ва инсоният ҳаётида у қадар муҳим аҳамиятга эга бўлмайдиган, миллий урф-одатларга асосланган чиройли хатти-ҳаракатларни ўз ичига олади.

Хулқ - оила, жамоа, маҳалла-қўй миқёсида аҳамиятли бўлган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатмайдиган ёқимли инсоний хатти-ҳаракатларнинг мажмуи.

Ахлоқ эса - жамият, замон, инсоният тарихи учун намуна бўла оладиган ижобий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси.

Бу фикрларимизни мисоллар орқали тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Дейлик, метрода ёшгина йигит, талаба ҳамма қатори ўтирибди. Навбатдаги бекатдан бир кекса киши чиқиб, унинг рўпарасида тик туриб қолди. Агар талаба дарҳол: «Ўтиринг, отахон!» деб жой бўшатса, у чиройли аъмол қилган бўлади; четдан қараб турганлар унга ич-ичидан миннатдорчилик билдириб: «Барака топгур, одобли йигитча экан», деб қўяди. Аксинча, талаба ё тескари қараб олса, ёки ўзини мудраганга солиб, қарияга жой бўшатмаса, ғашимиз келади, кўнглимиздан: «Бунча беодоб, сурбет экан!» деган фикр ўтади, хуллас, у бизда ёқимсиз таассурот уйғотади. Лекин, айна пайтда, талабанинг қарияга жой бўшатгани ёки бўшатмагани оқибатида вагондаги йўловчилар ҳаётида бирор-бир ижобийми, салбийми - муҳим ўзгариш рўй бермайди.

Хулққа қуйидагича мисол келтириш мумкин: маҳалламиздаги оила бошлиқларидан бири имкон бориша қўни-қўшниларнинг барча маъракаларида хизматда туради, ҳеч кимдан қўлидан келган ёрдамни аямайди, очик кўнгил, очик қўл, доимо ўз билимини ошириб боришга интилади, тиришқоқ, оила аъзоларига меҳрибон ва ҳ. к. Ундай одамни биз хушхулқ инсон деймиз ва унга маҳалламизнинг намунаси сифатида қараймиз. Борди-ю, аксинча бўлса, у қўни-қўшнилар билан қўпол муомала қилса, тўй- маъракаларда жанжал кўтарса, сал гапга ўдағайлаб, мушт ўқталса, ичиб келиб, оилада хотин-болаларини уриб, ҳақоратласа, уни бадхулқ деймиз. Унинг бадхулқчилигидан оиласи, баъзи шахслар жабр кўради, маҳалладагиларнинг тинчи бузилади, лекин хатти-ҳаракатлари жамият ижтимоий ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор бир таъсир ўтказмайди.

Ахлоққа келсак, масала жиддий моҳият касб этади: дейлик, бир туман ёҳуд вилоят прокурори ўзи масъул ҳудудда доимо қонун устуворлигини, адолат қарор топишини кўзлаб иш юритади, лозим бўлса, ҳокимнинг ноқонуний фармойишларига қарши чиқиб, уларнинг бекор қилинишига эришади; оддий фуқаро наздида на фақат ўз касбини эъзозловчи шахс, балки ҳақиқий ҳуқуқ посбони, адолатли тузум тимсоли тарзида гавдаланади; у - умрини миллат, Ватан ва инсон манфаатига бағишлаган юксак ахлоқ эгаси; у, ўзи яшаётган жамият учун намуна бўларок, ўша жамиятнинг янада тараққий топишига хизмат қилади. Агар мазкур прокурор, аксинча, қонун ҳимоячиси бўлатуриб, ўзи қонунни бузса, шахсий манфаати йўлида окни қора, қорани оқ деб турса, у ахлоқсизлик қилган бўлади: оддий фуқаро наздида биргина киши прокурор-амалдор эмас, балки бутун жамият адолатсиз экан, деган тасаввур уйғонади. Бу тасаввурнинг мунтазам кучайиб бориши эса, охир-оқибат ўша жамият ёки тузумни таназзулга олиб келади.

Албатта, ҳар учала ахлоқий ҳодиса ва уларнинг зидди нисбийликка эга. Чунончи, ҳозиргина мисол келтирганимиз прокурорнинг ахлоқсизлиги даражаси билан ўз якка ҳукмронлиги йўлида миллионлаб бегуноҳ инсонларни ўлимга маҳкум этган Ленин, Сталин, Гитлер, Пол Пот сингари шахслар орасида фарқ бор: агар прокурорнинг ахлоқсизлиги бир миллат ёки мамлакат учун зарар қилса, тоталитар тузум ҳукмдорлари хатти-ҳаракатлари умумбашарий миқёсдаги фожияларга олиб келади.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ахлоқий тарбия натижасида одоблилик-хушхулқчиликка, хушхулқчилик - юксак ахлоқчиликка айлангани каби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс, вақти келиб, одобсизликдан - бадхулқчиликка, бадхулқчиликдан - ахлоқсизликка ўтиши мумкин.

Шундай қилиб, ахлоқшунослик мазкур уч ахлоқий ҳодисани бир-бири билан узвийликда ва нисбийликда ўрганади.

Ахлоқшунослик қадимда физика ва метафизика билан биргаликда фалсафанинг узвий (учинчи) қисми ҳисобланар эди. Кейинчалик (Арастудан сўнг) алоҳида фалсафий йўналишдаги фан мақомини олди. Бу фикрни қуйидагича кенгайтириброк талқин этиш мумкин. Маълумки, фалсафанинг фанлар подшоси сифатидаги вазифаси барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, инсониятни ҳақиқатга олиб боришдир. Шундан келиб чиққан ҳолда, фалсафанинг тадқиқот объектини тафаккур деб белгилаш мақсадга мувофиқ. Ахлоқшунослик ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Шу боис уни ахлоқ фалсафаси ёхуд эзгулик фалсафаси деб аташ мумкин.

Ҳозир у фалсафий фан сифатида уч йўналишда иш олиб боради, яъни ахлоқий тафаккур тараққиётини тадқиқ этар экан, у ахлоқни: 1) баён қилади; 2) тушунтиради; 3) ўргатади. Шунга кўра, у тажрибавий-баёний, фалсафий-назарий ва расмана-меъёрий табиатга эга. Қадимгилар уни амалий фалсафа деб атаганлар. Зеро, соф назарий ахлоқшуносликнинг бўлиши мумкин эмас. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик намуналарини ҳикматлар, нақллар, матал-мақоллар тарзида баён этади, кишиларни ахлоқий қонун-қоидаларга ўргатади, уларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтиради ва фалсафий хулосалар чиқаради. Яъни, ахлоқшунослик фанида Афлотун, Арасту, Эпикур, Цицерон, Сенека, Августин, Форобий, Ибн Сино, Ғаззолий, Спиноза, Кант, Гегель, Шопенгауэр, Фейербах, Киркегор, Ницше, Вл. Соловьёв, Лосский сингари буюк файласуфлар яратган ахлоқ назариясига доир таълимотлар билан биргаликда «Патанжали», «Қобуснома», Саъдийнинг «Ғулистон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», Монтеннинг «Тажрибаном», Ларош Фуқонинг «Ҳикматлар», Гулҳанийнинг «Зарб-ул-масал» каби амалий ахлоққа бағишланган асарлари ҳам ўз мустаҳкам ўрнига эга. Ахлоқшуносликнинг бошқа фалсафий фанлардан фарқи ҳам, ўзига хослиги ҳам ундаги назария билан амалиётнинг омукталигидадир.

Ахлоқшунослик бошқа ижтимоий-фалсафий фанлар билан ўзаро алоқадорликда ривожланиб келмоқда. Айниқса, унинг Эстетика (эстетика) билан алоқаси қадимий ва ўзига хос. Аввало, инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати ва нияти ҳам ахлоқийликка, ҳам эстетикага тегишли бўлади, яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик (ички гўзаллик) ҳам эстетика (ташқи гўзаллик) хусусиятларини мужассам қилади. Шу боис Сукрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар кўп ҳолларда ахлоқийликни ички гўзаллик, эстетикани ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, маълумки, санъат Эстетиканинг асосий тадқиқот объекти ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва санъаткор доимо ўзи яшаётган замонда эришилган энг юксак ахлоқий даражани бадиий кифоалар орқали бевосита ёхуд билвосита акс эттиради. Демак, Эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар айни пайтда, маълум маънода, ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади.

Ахлоқшуносликнинг диншунослик билан алоқаси шундаки, ҳар иккала фан ҳам бир хил муаммо - ахлоқий мезон муаммосини ҳал этишга қаратилган. Чунки умумжаҳоний динлар вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган маълум урф-одатлар ва қадриятлар муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний китобларга катта таъсир кўрсатган. Айни пайтда, динлар ҳам ахлоққа ана шундай таъсир ўтказганлар.

Чунончи, ислом динини оладиган бўлсак, Қуръони Карим, Ҳадиси шариф, Ижмоъ ва муайян фатволардаги мезонлар ҳамда талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлоқий даражасининг шаклланишида катта аҳамият касб этган. Шунингдек, комил инсон муаммоси ҳар иккала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқ шундаки, ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуқтаи назаридан ёндошади.

Ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунослик билан алоқаси узоқ тарихга эга. Маълумки, жуда кўп ҳолларда ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва мазмунан бир хил бўлади. Шунга кўра, ахлоқни жамоатчилик асосдаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунийлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Зеро, ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектлари кўп жиҳатдан ўхшаш, улар фақат ёндошув усули нуқтаи назаридан фарқ қилади, яъни ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда, махсус адлия идораларидаги лавозимли кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситасида йўлга қўйилади: ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган

миллий урф-одатлар, жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, жамият томонидан амалга оширилади. Шунингдек, ҳуқуқшунослик касби учун муҳим бўлган амалий ахлоқ жиҳатларини ахлоқшуносликнинг ҳуқуқшунос одоби деб аталадиган махсус соҳаси тадқиқ қилади ва тавсия этади.

Ахлоқшунослик педагогика билан ҳам чамбарчас алоқада. Педагогикадаги шахсни шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарсларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ахлоқшунослик ўзининг назарий ва айниқса, амалий жиҳатлари билан педагогиканинг асоси ҳисобланади. Зеро, маориф тизимидаги таълим-тарбия ўзини ҳар бир қадамда ахлоқий тарбия сифатида намоён қилади.

Қадимдаёқ ахлоқшуносликнинг руҳшунослик (психология) билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Зотан, бу иккала фан кишилар хатти-ҳаракати, феъл-атвори ва майл-истакларини ўрганади. Лекин бу ўрганиш икки хил нуқтаи назардан олиб борилади: руҳшунослик у ёки бу хатти-ҳаракат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив) ларнинг руҳий табиати ва шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик руҳшунослик тадқиқ этган ходисаларнинг ахлоқий аҳамиятини тушунтиради.

Ахлоқшуносликнинг ижтимоийшунослик (социология) билан алоқаси ўзига хос. Бу иккала фан инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий муруватларидан бўлмиш ахлоқни ўрганади. Лекин ахлоқшуносликнинг миқёси бу борада кенг. Маълумки, социология инсонларнинг оммавий хатти-ҳаракати ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум доирасидагина тадқиқ этади. Ахлоқшунослик эса, ўз моҳиятига кўра, лозим бўлганда, муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютуғи сифатида келгуси даврлар учун ҳам тарихий ва ахлоқий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-ҳаракатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини ўрганади.

Ахлоқшуносликнинг сиёсатшунослик билан алоқаси, айниқса, ўзига хос ва мураккаб. Чунки сиёсий кураш қарама-қарши ахлоқий қоидалар ва талаблар курашини тақазо этади. Шахсий интилишлар билан давлат ва жамият манфаатларининг мослиги, мақсадлар ва воситаларнинг пок ёки нопоклиги муаммолари ўртага чиқади. Лекин, аслида сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона бўлади. Бу ҳозирги кунда ахлоқшунослик ҳам, сиёсатшунослик ҳам жиддий тадқиқ этадиган энг муҳим умумий муаммолардан биридир. Шунингдек, раҳбарлик одоби, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомала маданияти доирасига кирувчи махсус соҳалари ҳам сиёсатшунослик билан чамбарчас боғлиқ.

Бундан ташқари, кейинги пайтларда ахлоқшуносликнинг экология билан алоқаси тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Тарихан ахлоқшунослик кўпроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидаги мажбуриятларини таҳлил этиш билан шуғулланган, унинг табиатга бўлган муносабати диққат марказидан четда қолиб келган. Лекин, кейинги даврларда, айниқса, XX асрда табиатга нисбатан тор манфаатпарастлик доирасидаги ёндошувлар оқибатида пайдо бўлган экологик бухрон манзарани ўзгартирди. Эндиликда глобал экологик муаммолар кўпроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи-назарларига боғлиқ экани маълум бўлиб қолди. Шундай қилиб, ҳозирги кундаги экологик муаммоларни ҳал этиш ахлоқшуносликка бориб тақалмоқда. XX асрда экологик ахлоқшунослик деган махсус соҳа ҳам юзага келди. Лекин, бу - ахлоқшунослик экологияни тўлиқ ўз ичига олади, деган сўз эмас. Чунки бунда ахлоқий баҳолаш ва бошқариш объекти сифатида табиатнинг ўзи эмас, балки одамнинг табиатга бўлган муносабати майдонга чиқади.

Ахлоқшунослик ҳамма даврларда ҳам юксак аҳамият касб этиб келган фан. Фақат зулм ва зўравонликка, адолатсизлик ва ҳуқуқсизликка асосланган тоталитар тузумлардагина ёлғонга бўйсундирилган, сохталаштирилган ҳамда шу йўл билан унинг аҳамияти пасайтирилган. Мамлакатимиз мустақилликка эришиши шарофати билан яна ахлоқшунослик янги жамиятда тобора ўз юксак мавқеини эгаллаб бормоқда.

Ана шу янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг ўз ўрни бор. Унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг, айниқса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва ҳар томонлама камол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Уларни фақат қадимий ва ҳар доим замонавий бўлиб келган ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга оширса бўлади. Айни

пайтда, уларни ахлоқшунослик фани олдида турган вазифаларнинг бир қисми, таъбир жоиз бўлса, миллий ахлоқшунослик вазифалари деб аташ мумкин. Зеро фанимизнинг ҳозирги кунда умумжаҳоний глобал муаммоларни ҳал қилишдек муҳим вазифаси ҳам борки, у ҳақда алоҳида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Улардан бири, энг муҳими сайёрамизда «этносфера» - ахлоқий муҳит даврини яратиш билан боғлиқ.

Маълумки, юзлаб асрлар мобайнида инсон кичик биологик олам сифатида катта биологик олам ичида, унинг бир парчаси, жонли организмлар подшоси, оқил ва ҳукмрон қисми сифатида яшаб келди. XIX асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XX асрда у ўз тафаккур қуввати билан, илмий-техникавий инқилоблар туфайли ана шу биосфера ичида ноосферани-техникавий муҳитни яратди. Мана, ҳозирги кунда, қаранг, эрталабдан кечгача биз ўз техникавий кашфиётларимиз ичида яшаймиз, еймиз, ичамиз, юрамиз, ухлаймиз уларсиз ҳаётимизни тасаввур қила олмаймиз. Булар метро, автобус, телевизор, радио, телефон, эскалатор, плейер, лифт, компьютер, поезд, тайёра, теплоход, газ плиталари, электр асбоблари, заводлар, локаторлар, кимёвий дори-дармонлар ва ҳ. к. Бугун видео телефонда гаплашар эканмиз, юзлаб чақирим наридаги суҳбатдошимизни кўриш ва у билан гаплашиш учун от-уловда ёки пиёда борадиган бўлсак, неча кунлаб йўл босишимиз кераклиги ҳақида ўйлаб ўтирмаймиз, тўғрироғи, бу эсимизга ҳам келмайди. Чунки техника бизнинг яшаш муҳитимизга айланиб қолган. Фақат бугина эмас. Инсон эндиликда ўзи яшаётган бутун бошли сайёрага таъсир кўрсата бошлади. Ер тарихида инсон биринчи марта улкан геологик куч бўлиб майдонга чикди. Инсоний тафаккур биосферадаги ўзгаришларнинг асосий сабабига айланди. Бу ҳақда ноосфера таълимоти асосчиларидан бири буюк рус олими В.И. Вернадский шундай деган эди: «Бутун геологик давр мобайнида яратилган, ўз мувозанатларида барқарорлашган биосфера инсон илмий тафаккури босими остида тобора кучлироқ ва теранроқ ўзгаришга киришди... Афтидан, инсон илмий тафаккури ҳаракатининг бу томони табиий ҳодиса бўлса керак... Ҳозир биз биосферадаги янги геологик эволюцион ўзгаришларни бошдан кечиряпмиз. - Биз ноосферага кириб боряпмиз». Аммо ноосфера фақат ижобий эмас, балки салбий ҳодиса сифатида ҳам намоён бўлмоқда. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакли балеистик ракеталарнинг яратилиши ана шундай салбий ҳодисалардандир. Бундан ташқари, ноосферанинг вужудга келиши атмосферани, оламий океанни, ер ости ва ер усти сувларини, набототни, ҳайвонотни, ҳатто инсонни ич-ичидан кимёвий заҳарланишга олиб келди. Ҳозирги кунда тирик организмларнинг, ўсимликларнинг, ҳайвонларнинг кўпгина турлари жисман йўқ бўлиб кетиш арафасида турибди. Айниқса жой тополмай, океанда, кемаларда сузиб юрган радиоактив чикиндилар ёки уларнинг кимсасиз гўзал оролларга кўмиб ташланиши, кислота ёмғирларининг кўпайиб бориши сингари ҳодисалар бағоят хатарли. Афсуски, инсон кўра-била туриб, ўзи ўтирган шохга болта уришни тўхтатмаётир. Бу муаммоларнинг ҳал этилиши фақат атроф-муҳитни кимёвий заҳардан экологик тозалашнигина эмас, балки, энг аввало, глобал маънода, XXI аср кишиси онгини технократия заҳаридан фориғлантиришни тақозо этади. Яъни, улар инсоният олдида эндиликда экологик ҳодиса эмас, балки том маънодаги ахлоқий муаммолар сифатида кўндаланг бўлиб турибди. Машҳур австриялик этолог олим, Нобель мукофоти лауреати Конрад Лоренц: «Ёппасига ва тез ёйилиб бораётган жонли табиатга бегоналашиш ҳодисасининг асосий сабаби цивилизациямиз кишисидаги эстетик ва ахлоқий тўпосликдир», деган сўзлари шу нуқтаи назардан айни ҳақиқат.

Юқорида айтилганлардан чиқадиган хулоса битта: келажакда инсон ўзини ва ўз сайёрасини муқаррар ҳалокатдан қутқараман деса - XXI асрдан бошлаб этносфера даврига ўтиши керак; ахлоқийлик ҳар биримиз учун ҳар қадамда бугунги техникавий муҳит каби заруратга айлангандагина бунга эришиш мумкин. Бунда ахлоқшунослик фанининг ўрни ниҳоятда бекиёс.

Шунингдек, яна бир муҳим муаммо бу - биологик ахлоқшунослик. Мазкур ҳодиса сўнгги бир неча ўн йиллик ичида соф табобат муаммосидан тўлақонли ахлоқий муаммога айланди: эндиликда, бировнинг муайян аъзосини бошқа беморга жарроҳлик операцияси йўли билан ўтказиш орқали киши ҳаётини сақлаб қолиш ахлоқий нуқтаи назардан қандай баҳоланади, деган савол кун тартибидан долзарб бўлиб турибди.

Чунки, табобат борасидаги сўнгги тадқиқотлар инсон ўлими бир лаҳзада рўй бермаслигини, юрак уриши ва нафас олиш тўхтаганда ҳам, мия ўлмаса - инсонни ўлди дейиш

мумкин эмаслигини исботлаб берди. Дастлаб мия қобиғи, ундан кейин мия танаси ҳалок бўлади. Шундай кейингина инсонни ўлган деб ҳисоблаш мумкин. Зеро ҳозир токи мия ўлмас экан, кўпгина ички аъзоларнинг янги тобобат техникаси воситасида ишлашда давом этишини таъминлаш ва шу орқали анча муддатгача инсонда тирикликнинг минимал даражасини сақлаб туриш мумкин. Демак, юракнинг ёки буйракнинг кўчириб ўтказилиши ҳали ўлмаган одамнинг минимал тирикликка бўлган ҳуқуқини поймол қилишдир. Бунинг устига, америкалик нейрохирург Пол Пэрсон ўз тажрибаларига асосланиб, юрак кўчириб ўтказилганда руҳ ҳам кўчиб ўтади, деган фикрни билдиради. Чунончи, 19 яшар қизнинг юраги 40 яшар эркакка ўтказилганида, йигитнинг феъл-атворида жуда катта ўзгаришлар рўй берган. Ёки 20 яшар қизнинг юраги ва ўпкаси 36 яшар аёлга ўтказилганда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришлар юзага келган: қулишигача ўзгариб кетган. Ахлоқий нуктаи назардан буни қандай изоҳлаш мумкин?

Биологик ахлоқшуносликнинг анчадан буён кўпчиликка маълум муаммоси, бу - аборт. Маълумки, тўртинчи ҳафтанинг охирида ҳомилада дастлабки юрак уриши пайдо бўлади. Саккизинчи ҳафтанинг охирида эса мия танасининг электрофизиологик фаоллигини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай аборт, халқ таъбири билан айтганда, жонлини жонсиз қилиш, тирик организмни тирикликка бўлган ҳуқуқдан маҳрум этишдир. Хўш, абортни ахлоқсизлик тарзида баҳолаш керакми ё йўқми? Бу саволларга ҳам ахлоқшунослик жавоб топмоғи лозим. Бизнинг фанимиз олдида ана шундай глобал вазифалар турибди. Айнан шу вазифаларни бугунги кунда ахлоқшуносликнинг аҳамиятини белгилаб берувчи барометрлар, дейишимиз мумкин.

7-мавзу: Ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари

Режа:

- 1. Ахлоқшуносликдаги қутб тушунчалар моҳияти**
- 2. Муҳаббат ва нафрат тушунчалари**
- 3. Эзгулик ва ёвузлик тушунчалари**
- 4. Яхшилик ва ёмонлик тушунчалари**
- 5. Адолат, бурч, виждон, номус, идеал ҳаётнинг маъноси ва бахт тушунчалари**

Аввал биз ахлоқий ҳиссиётларни ахлоқий англаш учун муайян маънода материал экани тўғрисида бир ров тўхталиб ўтган эдик. Бу ҳақда мумтоз файласуфлар ҳам эътиборга сазовар фикр билдирганлар. Чунончи, буюк инглиз мутафаккири Жон Локк, тушунчада нимаики бор экан, у бундан аввал ҳиссиётда мавжуд бўлган, деб таъкидлайди. «Табиат қонуни борасидаги тажрибалар» асарида у шундай деб ёзади: «Агар ҳиссиётдан ақлга нарсалар қиёфаси етказиб берилмаса, у ҳолда тафаккур учун ҳеч қандай материал берилмаган бўлади ва ақл билишни тараққий эттириши борасида тош, ёғоч, қум ва ҳоказо қурилиш материалларисиз меъмор бино қуришда қанчалик иш қила олса, шунчагина иш бажара билади». Ақлни идеаллаштириш, ҳиссиётни иккинчи даражали омил сифатида талқин этиш, афсуски, Локк ва унга ўхшаш баъзи мутафаккирлар фикрларини ҳисобга олмаслик кейинги даврларда, айниқса, кучайди. Гегель сингари файласуфлар эса бутун борлиқни мантиқийлаштириш йўлидан бордилар. Лекин XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, Ғарб алломалари бу йўлнинг кўп жихатдан янглиш эканини англадилар. XX аср мутафаккирлари, руҳий таҳлил фалсафасидаги янги фрейдчилик оқимининг атоқли намояндаларидан бири Карл Юнг шундай деб ёзади: «Ғарб кишиси» руҳий («психологик», сўзини эшитганида, унинг учун «у шунчаки руҳий» тарзида жаранглайди. Унинг учун «психе» - қалб қандайдир, ачинарли даражада кичик, эътиборга нолайиқ, шахсий, субъектив в.х... Шу сабабли «руҳ» (қалб) ўрнига «ақл» сўзини ишлатишни маъқул кўради...» Бошқа бир ўринда: «... барча метафизик мулоҳазалар учун ижодий замин айнан қалбнинг (маънавийликнинг) кўзга кўринмас, етишиб бўлмас тарздаги инъикоси ҳисобланган онгдир...», деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, «юрак ва ақл», «ҳиссиёт ва онг» баҳсида Ғарб, айниқса, бизнинг XX асрда, сўзсиз, биринчиликни ақлга, онгга беради. Юқоридаги каби фикрлар истисноли ҳоллардир. Шу боис ахлоқшунослик нуктаи назаридан муҳаббат ҳақида гап кетса, уни ҳиссиёт, деб яна бунинг устига, таърифлаш қийин бўлган туйғу, деб атайдилар ва уни

тушунча тарзида олиб қарашдан чўчийдилар. Ваҳоланки, муҳаббат айнан ахлоқий ҳиссиёт ва ахлоқшуносликнинг бош мезоний тушунчасидир.

Муҳаббат бош мезоний тушунча сифатида деярли барча асосий тушунчаларда ва тамойилларда ўз «ҳисса»сига эга. На эзгуликни, на яхшиликни, на ватапарварликни, на инсонпарварликни муҳаббатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўтган маърузаларнинг баъзиларида биз бу тушунчанинг моҳияти, турлари ҳақидаги Илоҳий Овгустин, Имом Ғаззолий, Эрих Фромм сингари мутафаккирлар фикрларини келтирган эдик. Қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, у - инсонни ташқи ва тарнсенцентраль олам билан боғловчи, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк куч. Муҳаббатнинг объекти доимо гўзаллик, манфаатсиз гўзаллик. У - Оллоҳми, Ватанми, ёрми - муҳаббат эгасига ундан-да гўзалроқ нарса йўқ. Айни пайтда бир объектни севган киши бошқа объектларни ҳам севмаслиги мумкин эмас. Дейлик, ёрга бўлган ҳақиқий муҳаббат Ватанга, инсониятга муҳаббатни инкор этмайди, аксинча, барқарор қилади. Зеро «ўз-ўзича», якка, «худбин» муҳаббатнинг бўлиши мумкин эмас. Инсон ўзи ўзгага айланганида, ўзгани ўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади. Мана шу объект билан субъект орасидаги фарқнинг йўқолиши энг буюк, энг мукамал лаззатдир. Буни мавлоно Фузулий ниҳоятда гўзал қилиб, бир байтда шундай ифодалайди:

Ишқдир ул, нашъаи комилким, андандир мудом

Майда ташвири ҳарорат, найда таъсири садо.

Комил нашъа, комил лаззатга фақат комил инсонгина эриша олади. Демак, муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чўққиси, комиллик белгисидир. Шу боис ҳақиқий муҳаббат эгалари ёшлар томонидан доимо ахлоқий идеал тарзида қабул қилинади: Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жульетта, Отабек ва ҳ.

Шуни таъкидлаш лозимки, муҳаббат - олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Лекин уни тубан, қуйи нарса - ходисаларга нисбатан ҳам қўллаш ҳоллари учраб туради. Чунончи, Фромм сингари ғарблик мутафаккирлар, баъзи рус файласуфлари муҳаббат тушунчасини ўликка (некрофил), мол-дунёга, пулга нисбатан қўллайдилар. Уларга нисбатан «ўчлик», «ружу», «ҳирс» сингари тушунчаларни қўллаш маъқул эмасмикан?

Муҳаббат ҳам, ахлоқшуносликдаги кўпгина тушунчалардек, «жуфтлик» хусусиятига эга, унинг зидди - нафрат. Нафрат тушунчаси, албатта, муҳаббат сингари кенг қамровли эмас. У аксил муҳаббат тарзида намоён бўлган объектдан четлашиш, ундан бегоналашишни тақозо этади. Ҳазар, жирканч ҳисси нафратнинг кундалик турмушидаги тор, «майда» кўринишидир. Нафратнинг уларга нисбатан «йириклиги» унинг ижтимоий ходиса сифатида намоён бўлишидир. Айни пайтда, бу тушунча ғазабдан кескин фарқ қилади. У, ғазабга ўхшаб, ўз объектини йўқотишга интирмайди, ундан фақат юз буради. Кўринишдан, нафрат кишида ёқимсиз таассурот уйғотса-да, аслида у асосан иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсоннинг виждонлигидан, ботиний жасоратидан далолатдир.

Нафратдан ташқари яна рашк тушунчаси борки, у - ижтимоий ходиса эмас, фақат жинсий муҳаббат билан ёнма-ён келади. Маълумки, муҳаббат эгаси ўз севгисини ва севгилисини қизганиб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ана шу қизганиш ҳисси меъёридан ошиб кетганда рашкка айланади. Рашк эса, уни қанчалик таъриф-тавсиф қилмайлик - меъёрнинг бузилиши, иллат.

Мезоний тушунчалар орасидаги яна бир жуфтлик - эзгулик ва ёвузлик. Эзгулик ахлоқшуносликдаги энг асосий категориялардан. У инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади - Тангри иродасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. «Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол» учлиги «Авесто» дан тортиб, барча муқаддас китобларда етакчи ўринни эгаллаши ҳам шундан. Эзгулик - инсон шахсининг комилликка, бахтга, жамиятни эса юксак тараққиётга етказувчи воситадир. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобиғига ўраш мумкин эмас. Чунончи, «синфий душманни», яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисман йўқотиш, қанчалик бўяб-бўжалмасин, эзгулик бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Шу боис тоталитар тузумларда эзгуликни бундай талқин этишнинг ноилмийлиги, сохталиги ҳозирги кунда ҳаммага аён.

Эзгулик ва унинг зидди ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари билан ўлчанмайди, улар ҳам муҳаббат сингари қамровли ва ижтимоийлик хусусиятига эга. Эзгуликнинг ахлоқий идеал

билан боғлиқлиги ҳам шундан. Шу туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичга олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, муҳаббат ва нафрат жуфтлик тушунчасида нафрат муҳаббатни инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, эзгулик ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки тушунча бир-бирини тамомила инкор этади. На фақат инкор этади, балки улар орасида ҳаёт-мамонт кураши кетади ва бу кураш абадий кураш сифатида, оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида номоён бўлади.

Эзгулик ва ёвузликнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бу жуфтлик тушунча инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эга. Уни одам боласининг улуғлиги ва тубанлигини ўлчайдиган муқаддас торозуга ўхшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жамиятнинг такомилга эришган-эришмагани шу мезон билан ўлчанади. Чунончи, Сталиннинг ёвуз инсон, собиқ шўролар иттифоқини эса жамият сифатида «ёвузлик салтанати» деган ном билан аталиб келгани ҳеч кимга сир эмас.

Эзгулик ва ёвузлик ҳақида гап борганида, яхшилик ва ёмонлик нима, бу икки жуфтлик мазмунан бир эмасми, деган савол туғилади. Бу табиий. Чунки ҳозиргача бизга маълум ўзбек тилидаги барча ахлоқшуносликка доир адабиётларда эзгулик ва ёвузлик мезоний тушунчалар сирасига киритилмаган, у бор-йўғи яхшилик ва ёмонликнинг синоними тарзида тақдим этиб келинган. Тўғри, яхшилик тушунчасининг кўпгина унсурлари эзгуликдан, эзгуликнинг баъзи унсурлари яхшиликдан жой олишини инкор қилиш мумкин эмас. Уларнинг зиддида ҳам шундай «сингишиб кетиш» мавжуд. Лекин бундай далиллар асло мазкур икки жуфтликни айнанлаштиришга асос бўла олмайди. Улар орасида қатъий фарқ мавжуд: эзгулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоийлик хусусиятига эга, яхшилик эса ундай эмас. У асосан шахснинг одобига, ҳулқига боғлиқ бўлган ижобий ҳодиса. Зеро унда, мардлик, очикқўнғиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум топади. Бироқ у қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк шоиримиз Алишер Навоийнинг фаолиятини олайлик. У сурункасига ижодий меҳнатга умрини бағишлади, халқи учун, халқлар учун «Ҳазойин ул-маоний»дек, «Ҳамса»дек буюк асарлар яратди. Бу эзгулик - абадий, зеро Навоий асарлари миллионлаб одамларга юзлаб йиллар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, у кўплаб яхшиликлар қилди - муҳтож одамларга қарз берди, берган қарзидан кечиб юборди в.х. Унинг бу яхшиликлари, ажойиб ижобий ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик хусусиятига эга, шунингдек, қаҳрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам, ватанпарварлик ҳам эмас. Демак, яхшиликни йирик ижтимоий ҳодиса - эзгулик билан айнанлаштириш тўғри эмас.

Бу икки жуфтликнинг яна бир фарқли томони шундаки, эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ҳар қандай замонда, ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик бўлиб қолаверади. Яхшилик ва ёмонликда эса бундай эмас: бирор объектга қилинган яхшилик бошқа ҳар бир объект учун ёки яхшилик қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Машҳур ўзбек халқ эртақларидан биридаги овчилар қувиб келаётган бўрини қопга яшириб, қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини бунга мисол сифатида келтириш мумкин: бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқарган одамни емоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига ора киради.

Хуллас, муайян ижтимоий чекланганлигига қарамай, яхшилик ва ёмонлик ҳам анча қамровли мезоний тушунчалардан.

Ахлоқшуносликнинг яна бир қамровли мезоний тушунчаси-адолат. Унинг эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликдан асосий фарқи шундаки, адолатнинг ўзи бирор бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар орасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш мақомига эга. Шу боис унда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор; унда ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода миқдор ўлчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирлашни ўлчаб турадиган тарозудир. Адолат бор жойда ижтимоий жабрга, бебошликка йўл йўқ. Адолатнинг мезонийлик хусусияти, айниқса, ҳуқуқда дарҳол кўзга ташланади. Ҳуқуқ вазирлигининг ҳатто адлия вазирлиги деб аталиши, жинойтга яраша жазони белгиловчи, ҳукм чиқарувчи идораларнинг халқ суди, одил суд деган номлар билан юритилиши бунинг далилидир. Лекин адолатни фақат ҳуқуқий тушунча сифатида талқин этиш тўғри эмас. У, юқорида айтганимиздек, кенг қамровли ахлоқий тушунча. У нафақат фуқаролар орасидаги

муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамият билан шахс ўртасидаги алоқалар мезонини ҳам ўз ичига олади. Халқ орасида минг йиллар мобайнида одил подшо идеалининг яшаб келгани бежиз эмас.

Деярли бир ярим аср мобайнида адолатсизликни миллий камситишни, миллий ифтихор хиссининг оёқ ости қилинишини, бегона ироданинг зўрлаб қабул қилдириш каби ҳолатларни бошдан кечирган халқимиз, эндликда, мустақилликка эришиб, адолатли фуқаролик жамияти тузишга киришди. Адолат бугунги кунда бизнинг мустақил, келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англаувчи тушунчага айланиб бормоқда.

Ахлоқшуносликнинг ниҳоятда таъсир доираси кенг тушунчаларидан бири виждондир. Виждон - Зигмунд Фрейд таъбири билан айтганда, “мен” устидан назорат ўрнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи, юқора даражадаги мен. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи, жамиятга боғлиқлигидан келиб чиқса, виждон унинг ички ўз-ўзига боғлиқлигини намоён этади. Бу ички боғлиқлик ташқи боғлиқликка нисбатан теран ва доимийдир: уят маълум бир вақт ичида одамнинг ўз ножўя ҳаракати туфайли юзага келган ўнғайсизлиги бўлса, виждон азоби, бу оддий ўнғайсизлик эмас, балки қалбдаги, одамдаги одамийликка эътиқоднинг фарёди, талаби, уни қондирмас экансиз, ҳеч қачон азоб тўхтамайди. Уят билан виждонни, шу боис, денгиздаги муз тоғига - айсбергга ўхшатиш мумкин: юзага уят тарзида чиқиб турган қисми теранликдаги қисмидан юз, балки минг баробар кичик.

Виждон ҳам бошқа баъзи ахлоқшунослик мезоний тушунчалари каби баҳолаш хусусиятига эга. Лекин бу баҳолаш ҳеч қачон объектга қаратилмайди, у субъектнинг хатти-ҳаракатларини баҳолайди, яъни унда субъект ўзи учун ички объект вазифасини ўтайди. Баъзан жамият талаблари билан виждон ўртасида ихтилофлар чиқиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабларининг ўткинчилик хусусияти, маълум маънода эскирганлиги айбдордир. Зеро, виждон кўзга кўринмас, лекин улкан ва мутлақ айбсиз ахлоқий ҳодисадир.

Кўпинча виждон тушунчаси ўрнида иймон иборасини учратиш мумкин. Иймон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Масалан, кимнидир биров «иймонли одам» деганида, унинг мусулмонликка иймон келтирган-келтирмагани ҳақида ўйлаб ўтирмайди, бунинг устига, у одам мусулмон эмас, насроний бўлиши ҳам мумкин. Чунки гап бу ерда ўша одамнинг диндорлиги ҳақида эмас, балки виждонли, ҳалол, ростгўй эканлиги тўғрисида кетяпти. Шу маънода виждон билан иймонни эгизак тушунчалар дейиш мумкин.

Афсуски, одатда, кўпчилик адабиётлар виждон мезоний тушунчасига «субъектив» ҳодиса тарзида қараб, адолат, бурч, номус сингари тушунчаларни унга қараганда ижтимоий аҳамиятлироқ деб баҳолаш, уларни, «тўрға чиқариш» ҳоллари тез-тез учраб туради. Ваҳоланки, виждонсиз одамдан ҳеч қачон адолатни ҳам, бурчга садоқатни ҳам, ор-номусни ҳам кутиш мумкин эмас. Виждонли одамларгина ҳақиқий эркин, демократик фуқаролик жамиятини ярата оладилар. Зеро виждон, энг аввало, ўзгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни тақозо этади.

Яна бир муҳим мезоний тушунча - бурч. Бурч, моҳиятан, жамият, давлат ва шахсларга нисбатан муайян индивиддаги муносабат, улар олдидаги мажбурият. У юқорида айтганимиздек, виждон, эътиқод, масъулият каби тушунчалар билан мустаҳкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида бурч тушунчаси - бурчга садоқат ёки хиёнат ётади. Бурчнинг инсонлик бурчи, мусулмонлик бурчи, насронийлик бурчи, фарзандлик бурчи сингари кенг қамровли, барча даврлар учун умумий бўлган тушунчалари ҳам, журналистлик бурчи, шифокорлик бурчи, олимлик бурчи каби касбий одоб доирасидаги тушунчалари ҳам мавжуд. Бурч тушунчасининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири - унинг вақт ва жамиятда муайянлашиш хусусияти. Чунончи, бир тузум ё жамиятда ижобий ҳисобланган бурч талаблари иккинчи бир тузум ёки жамият учун салбий маъно касб этиши мумкин. Собиқ шўролар фуқаросининг ўша даврдаги мавжуд тузум олдидаги бурчи ҳозирги кунда ўта салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Ҳарбийлашган ва ўта мафкуравийлашган, яъни ягона мафкура ҳукмронлик қилган жамиятларда эса бурч омма ҳамда шахс ҳаётида фожеавий ҳодисага айланади. Ўта усталик билан йўлга қўйилган тарғибот натижасида бундай жамиятлар аъзолари оқни - қора, қорани - оқ деб қабул қиладилар. Буни умумбашарий миллий қадриятларни оёқ ости қилган бешафқат

шўролар социализми ёки фашистларнинг миллий социализми яққол исботлаб берди. Юз минглаб, ҳатто миллионлаб одамлар алдандилар, кейинчалик, узоқ йиллар мобайнида виждон азобида яшадилар. Демак, жамият қуришда тоталитарчиликка йўл қўйилиши ўша жамият аъзоларини бурчни нотўғри тушунишга ва бунинг оқибатида ахлоқсизликка олиб келади.

Шуни ҳам айтиш керакки, баъзи ҳолларда бурч шахснинг кўпгина майл-истакларига қарши боради: уни ҳузур ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этади. Масалан, Фурқат мустамлакачилар мафқурасига хизмат қилганида, унинг ҳаёти роҳат фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан олдидаги, миллат олдидаги бурчни деб муҳожирликнинг оғир қисматида дучор бўлди: уни мустамлакачилар мамлакат ҳудудидан чиқариб юбориб, қайта киритмадилар. Фурқат хорижда вафот этди.

Баъзан бурч туфайли одамлар ўз севгисидан, жон-дилидан севган кишисидан кечишга ҳам мажбур бўладилар. Хуллас, бурч ахлоқшунослик мезоний тушунчалари ичидаги энг «қаттиқ кўл», энг «шафқатсизи».

Мезоний тушунчалардан яна бири - номус. Номус тушунчаси бир томондан, бурч билан боғлиқ бўлса, иккинчи жиҳатдан, кадр-қиммат тушунчасига алоқадир. Зеро, номус моҳиятан шахснинг ўз кадр-қиммати аниқлаб етиши, шу кадр-қимматнинг жамият томонидан тан олинishi ёки олинмаслиги муносабати билан белгиланади. Гоҳи уни ор тушунчаси билан чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин аслида, номусга нисбатан “ор” анча тор қамровдаги, нисбатан залварсиз тушунча. Чунончи, ориятли одам деганда, ўз сўзининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам эса - ўз шаънига айtilган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаверадиган, айtilган-айtilмаган жойларга суқилиб кираверадиган сурбетнамо киши. Номуснинг эса тоши оғир - ижтимоийлик хусусиятига эга, кенг қамровли. Номус йўлида инсон ҳатто ўз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар ўз номуси, оила номуси, миллат номуси деб қурашадилар. Бу ҳақда кўплаб бадиий асарлар яратилган. Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа номуси ҳам алоҳида аҳамиятга эга; шу ўринда номус обрў тушунчаси билан боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини ҳурмат қилиш, ўзига нисбатан атрофдагиларнинг ҳурмат-иззатини йўқотмаслик учун ўз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади.

Биз юқорида кўриб ўтганларимиз - асосий мезоний тушунчаларнинг барчаси баҳолаш табиатида эга. Яна қатор муҳим ахлоқий тушунчалар борки, улар ўз ечимини талаб қилиши билан, яъни муаммолик хусусияти билан ажралиб туради. Идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси, сингари тушунчалар шулар жумласидандир. Биз улар орасидаги энг қамровлиси бўлиши ахлоқий идеал тушунчасига нисбатан батафсилроқ тўхталиб ўтаемиз.

Бир қараганда, идеалда ҳам баҳолаш хусусияти мавжуддек туюлади. Лекин аслида у қийинлашга асосланади. Антика томони шундаки, идеалда номавжуд, ҳаёлдаги инсонга, воқелика реал, мавжуд ҳаётдаги ходисалар қийинланади, яъни бор нарса йўқ нарса билан ўлчанади. Зеро, идеал ҳаётда мавжуд бўлиши мумкин эмас - бу ҳаммага аён гап. Бунинг устига, идеал ҳозирги замонда ҳам, келажакда ҳам бўлмайди, унинг мавжудлик шарт-ўтган замон. Лекин, шунга қарамай, инсон идеал сари интилади, ўз ҳаётини унга қийинлайди, унга тақлид қилади. У инсон ҳаётдаги энг олий ахлоқий талабки, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Албатта, ҳаётда бундай бўлмайди, лекин инсон ана шу комилликни ўзига намуна билиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий комилликка эришади.

Дунёвий идеал билан, тўғрироғи, ижтимоий-ахлоқий идеал билан диний идеал, бир қараганда, ўхшашдек кўринса-да, аслида кескин фарқ қилади. Чунончи, мусулмонлар учун-Мухаммад алайҳиссалом, насронийлар учун - ҳазрати Исо, яҳудо динидагилар учун - ҳазрати Мусо идеал ҳисобланади. Улар идеал сифатида ҳеч қачон ўзгармайди, боқий. Ижтимоий-ахлоқий идеаллар эса ўзгариши мумкин ва кўп ҳолларда ўзгариб туради. Масалан, шўролар даврида ўша тузум асосчиси Ленин - энг юксак ахлоқий идеал сифатида талқин этиларди ва кўпчилик томонидан шундай қабул қиланарди. Ҳозир эса «Куч-адолатда!» деган шиорни ҳаётининг маъноси деб билган буюк аждодимиз Амир Темур кўпчилик томонидан ижтимоий-ахлоқий идеал, адолатли давлат раҳбарининг идеал тимсоли тарзида қабул қилинади. Демак, муайян тузум талабларидан келиб чиққан ҳолда, ижтимоий-ахлоқий идеаллар ўзгариши мумкин. Фаолияти ниқобланган ахлоқсизликдан иборат бўлган. Ленин, Сталин, Гитлер каби

ижтимоий идеалларнинг умри узоқ бўлмаса-да, ҳар ҳолда идеал эдилар, алданган кўпчилик уларни намуна деб билдилар.

Бундай салбий ҳодисаларга қарамай, идеал, умуман, инсоният жамиятида, шахс ҳаётида ижобий, ёруғ маёқ вазифасини ўтаб келмоқда, бундан кейин ҳам унинг асосий вазифаси шундай бўлиб қолажак. Чунки идеалда ҳар бир инсон ўз бахтининг ҳиссиётли ифодасини кўради, ҳаётининг маъносини унга қараб интилишда деб билади.

Асосий мезоний тушунчалар - категориялар сингари ахлоқий тамойиллар ҳам ахлоқий англаш шаклларида ҳисобланади. Уларда ахлоқий талаб нисбатан умумий тарзда кўзга ташланади.

Улар жамият томонидан шахсга қўйиладиган талаб тарзида намоён бўлиб, инсоннинг ахлоқий моҳиятини, унинг ҳаёти мазмунини, одамлар билан ўзаро алоқаларидаги асосий жиҳатларини белгилаб беради. Натижада тамойиллар, инсон хатти-ҳаракатининг умумий йўналишини кўрсатган ҳолда, кўпгина ахлоқий меъёрлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ахлоқий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири - инсонпарварлик. У - инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва барқарор этадиган ғоялар, қарашлар ва эътиқодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-қиммати, унинг бахтли бўлиш ҳуқуқини талаб этиш имконининг мавжудлигига енгилмас ишонч. Инсонпарварлик тамойилини, Оврўпо Уйғониш мутафаккирлари дастлаб илгари сурганлар, деган фикр мавжуд.

Инсонпарварлик - умуминсоний қадриятлар сирасига киради. Уни шўролар давридаги синфийлик нуқтаи назаридан сохталаштириш пролетар диктатураси ва тоталитар социалистик тузум ҳамда улар ижодкорларининг инсонпарварлиги ҳақидаги афсоналар жуда қисқа умр кўрди. Социализм мафкурачиларининг бу борадаги сайъ-ҳаракатлари ўша даврлардаёқ ноилмийлиги, ёлғонга суғорилганлиги билан кишиларнинг ғашини келтирган эди. Бундай инсонпарварликни халқ қабул қилмайди. Чунки у айнан ўта мавҳум «халқ» тушунчасига қаратилган, ваҳоланки инсонпарварлик марказида муайян шахс турмоғи лозим. Ҳар бир шахс инсоний ҳуқуқларини таъминлаш учун курашиш - инсонпарварликнинг асосий вазифаси. Бу борада умумбашарий маънавий қадриятларни устувор деб билган бизнинг давлатимиз ҳам мамлакат ичкарисида, ҳам дунё микёсида кўзга кўринарли ишлар қилмоқда.

Агар инсонпарварлик тамойили шахснинг барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоясида турса, яъни анча кенг қамровли ва умумий интилиш бўлса, эрқпарварлик тамойили унинг маълум маънода муайянлашган бир қисми ҳисобланади. Эрқпарварлик инсоннинг энг олий ҳуқуқи - эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши билан муҳимдир. Зеро, эрксиз инсон - асир, эрксиз миллат - кул, эрксиз мамлакат-мустамлака. Эрқпарварлик, аввало, ўз миллати, ўз Ватани эрки учун, қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанлар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб қўйган инсонлар тамойилидир. Айни пайтда, бу тамойил кенг ижтимоий сиёсий маънода ҳам қўлланилади. Буни эрқпарвар давлатлар фаолиятида кўриш мумкин.

Одатда, эрқпарвар шахслар муайян даврнинг қаҳрамонларига айланадилар. Зеро, улар ўзгалар эрки учун ўз эркини, ўз ҳаётини қурбон қилишдан ҳам чўчимайдилар. Бунинг ёркин мисоли буюк инглиз мумтоз шоири Жорж Байрон сиймосидир. У инглиз бўлатуриб, ўз Ватани Англияда Ирландия озодлиги, ирландлар эрки учун курашди: кўпчиликнинг ҳайрати ва нафратига учради, Ватанни тарк этишга мажбур бўлди. Ўз юртида эрк учун курашиш бахтидан маҳрум бўлган шоир ўзга ватанлар эрки учун курашга отланди, Италияни Австрия истибодидан озод қилиш ҳаракатининг раҳбарларидан бирига айланди. Бу ҳақда у шундай деб ёзган эди:

Эрк учун Ватанда қилолмасанг жанг,
Сен кўшни ватанлар эрки деб кураш;
Юнону Румонинг туғин тут таранг,
Бошингни тика бил эрк учун саркаш!
Эзгулик йўлида бўлсанг қаҳрамон,
Сен инсон эрки деб курашсанг азот,
Бир, куни, сиртмоқдан гар қолсанг омон,
Жўмард деб алкагай сени одамзот!

Италиядаги озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, у қадим Юнонистонни Туркия зулмидан озод қилиш учун курашди. У Юнонистонда, ботқоқлик ёнидаги Миссолунги шаҳрида оғир безгақдан вафот этди. Унинг ўлими ҳам истибодга қарши шиорга айланди: кўзғолончилар: «Байрон учун!» деган жанговар ҳайкириқ билан жангга отилдилар. Беназир, Юнонистоннинг озод қилинган қисми генерал-губернатори, эрксевар қўмондон ва улуғ инсон хотирасига юнон халқи йигирма бир кун қора қийиб, мотам тутди. Ҳамма черковларда Байрон ҳаққига ибодат қилинди. Дарҳақиқат, эркпарварлик тамойилини ҳаётининг маъноси деб билган инсонларнинг маънавий умри боқий, улар келажак авлодлар учун идеал бўлиб қоладилар.

Энг маълум ва машҳур тамойил, бу - ватанпарварлик. У инсоннинг ўз Ватанига муҳаббатини, уни асраб-авайлашга бўлган иштиёқини англатувчи ахлоқий тушунча. Уни кўпинча Ватан душманларига қарши маънавий-мафкуравий қурол сифатидагина талқин этадилар.

Аслида эса, бу тамойилнинг қамрови анча кенг - у инсонпарваликнинг нисбатан муайянлашган шакли. У, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидаги хатти-ҳаракатлардир. Ватан ҳимояси, бу - инсон ҳимояси, миллат ҳимояси. Лекин бу ҳимоя, юқорида айтганимиздек, фақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда намоён бўлади. Ҳар бир соҳада Ватан эришган муваффақиятлардан қувонч, муваффақиятсизликлардан қайғу ҳиссини туюш, Ватан билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ери, биносининг ҳар бир ғиштига, қадимий обидаларига, илм-фан ва санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш - булар ҳаммаси ватанпарварликдир.

Ҳозирги пайтда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш, уларни Ватан маъносини теран англаб етишга ўргатиш, ватанпарварлик - юксак ахлоқий тамойил эканини тушунтириш фанизмнинг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Яна бир муҳим ахлоқий тамойил, бу - миллатпарварлик. У маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро миллатни севиш кенг маънода Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг бўлиши ёки расмана эркин ва бахтли яшаши мумкин эмас.

Лекин миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик, бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равнаки учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демақдир. У инсонпарварлик билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Чунки ўз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарвар - миллий ўзлигини англаб етган инсон. У ўз миллати билан фахрланади, ўз миллати билан бутун жаҳоннинг фахрланишини истади. Чунончи, Навоий дўппи билан тўн қийган ўзбекни ҳар қандай шоҳ жамолидан афзал кўради:

Шоҳу тожу хилъатеким, мен томоша қилғали
Ўзбаким бошида қалпок, эғнида шардоғи бас.

Лекин Навоий шу фахрланиши, ғурурланиши баробарида ўзгаларга қибр билан қараган эмас, аксинча, ўзга тил вакили бўлмиш Жомийга бағоят ҳурмат-иззат кўрсатиб, унга, пирим, деб қўл берган.

Асл миллатпарвар инсонларнинг умри миллатнинг умри каби мангудир. Миллат йўлида ўз жонини тиккан Мунаввар қори, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон сингари минглаб фидоийларни ҳам ҳалқимиз ҳеч қачон унутмайди.

Шунингдек, тинчликпарварлик, жўмардлик сингари ахлоқий тамойиллар ҳам инсоният ҳаётида муҳим аҳамиятга эга. Чунончи, тинчликпарварлик урушнинг, қон тўкишнинг ҳар қандай кўринишини инкор этади. Баъзи улуғ давлатчилик ва буюк миллатчилик руҳи ҳукмрон бўлган жамиятларда тинчликпарварлар қувғин қилинади, турмаларга ташланади. Лекин улар ўз тамойилларидан ҳеч қачон қайтмайдилар. Улар инсониятни барча баҳсли масалаларини тинч йўл билан ҳал қилишга чақирадилар, Ер юзида тинчлик ўрнатиш учун тинимсиз кураш олиб борадилар. Жўмардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Оврўпода уни альтруизм номи билан Огюст Конт илмий муомалага киритган. У кишида ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тилаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат хайрияга асосланади.

Бундан ташқари, бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда ўзбекчилик, меҳмондўстлик каби тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садоқат туйғусидан келиб чиқади ва ўзбек кишисига хос бағри кенглик, дўстга, меҳмонга борини бағишлашдек фидойилик хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради. Айни пайтда, бу тамойилларни суистеъмол қилиши ҳоллари ҳам ҳозирги пайтда тез-тез учраб туради. Шунга қарамай, ўзбекчилик ва меҳмондўстлик тамойиллари халқимизнинг ўзига хослигини таъкидлайди. Жаҳоннинг жуда кўп халқлари бу тамойиллар эгаси бўлмиш ўзбек миллатига доимо эҳтиром, ҳавас ва ҳайрат билан миннатдорчилик билдирадилар.

Инсон ҳаётида ахлоқий меъёрлар ҳам катта аҳамиятга эга. Улар тамойилларга нисбатан анча содда, умумлашмаган, тор қамровли. Уларни кундалик ҳаётимизда маълум ахлоқий тамойилларнинг амалга ошиш мурватлари ҳам дейиш мумкин, улар ахлоқий талабларнинг энг оддий шакли сифатида рўёбга чиқади. Ҳалоллик, ростгўйлик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик сингари меъёрлар айниқса, диққатга сазовор. Шуни ҳам айтиш керакки, ҳалолликни унинг дастлабки тор диний мазмунида-қайси таом ҳаром-у, қайсиниси ҳалол, деган маънода тушунмаслик лозим. У аллақачон умуминсоний маъно касб этган меъёрга айланган. Ҳалоллик, ростгўйлик виждон тушунчаси билан боғлиқ, инсоннинг ўзига муносабати ўзига муносабатидек соф бўлишини талаб этувчи меъёрлардир.

Ўнлаб меъёрлар орасида бу иккисига тўхталишимизнинг сабаби шундаки, мустамлакачилик даврида, айниқса, шўролар ҳукумронлик қилган чоракам бир аср вақт мобайнида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўрлик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик билан сингдирилдики, ҳозирги пайтда кўпчилик одамлар ҳалоллик ва ростгўйлик устидан ҳатто куладиган бўлиб қолганлар. Сўз билан иш бирлиги йўқолган, қоғоздаги чиройли гаплар ҳаётга тўғри келмайди. Лекин буларнинг ҳаммаси афсуски, одатий ҳолдек қабул қилинади. Шу боис мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳозирги кунда давлатимиз миллий маънавий қадриятларни тиклашни, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиришни ўз ички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Зеро кўз ўнгимизда ёлғон, алдов, иккиюзламачилик нималигини деярли билмайдиган жамиятлар, миллатлар гуллаб-яшнамоқда. Япония, Олмония, Франция, АҚШ, Буюк Британия сингари мамлакатлар шулар жумласидан.

Шундай қилиб, қисқача бўлса-да, ахлоқшунослик мезоний тушунчалари, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлоқий ҳаётида нақадар муҳим ўрин тутишини кўриб чиқдик.

8- мавзу: Ахлоқий маданият ва касбий одоб

Режа:

- 1. Ахлоқий маданият моҳияти**
- 2. Ахлоқий маданият структураси**
- 3. Касбий одоб ва унинг моҳияти**

Давлат ва фуқаролик жамиятидаги ахлоқий юксаклик даражасини улар фуқаролари ахлоқий маданияти белгилайди. Ахлоқий маданият шахснинг жамият ахлоқий тажрибаларини эгаллаши ва бу тажрибалардан бошқа одамлар билан бўлган муносабатларида фойдаланиши, ўз-ўзини мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни ўз ичига олади. қисқаси, у шахс ахлоқий тараққиётининг белгиси ҳисобланади. Зеро ахлоқий маданият ахлоқий тафаккур маданиятининг қатор унсурларини ўз ичига олган тузилмадир. У шахснинг ўзгалар билан ўзаро муносабатларида намоён бўлади.

Ахлоқий маданиятнинг энг муҳим унсурларидан бири-муомала одоби. У моҳиятан ўзаро ҳамкорликнинг шаклларида бири. Инсон зоти бир-бири билан ҳамкорлик қилмасдан, ўзаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан расмона яшаши мумкин эмас. Муомала одам учун эҳтиёж, зарурат, соғлом киши усиз руҳан қийналади, кайфияти тушиб боради. Бу ўринда буюк инглиз ёзувчиси Даниэл Дефо қаламига мансуб машҳур «Робинзон Крузонинг

саргузаштлари» асарини эслашнинг ўзиёқ кифоя: Жумабойни топиб олган Робинзоннинг нақадар қувонишига ҳам сабаб ана шунда.

Муомала одоби бошқа кишилар кадр-қимматини, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий меъёрий талабларни бажаришни тақазо этади. Шунинг баробарида, у инсондаги яхши жиҳатларни намоён этиши, кўзга кўрсатиши билан ҳам ажралиб туради. Унинг энг ёрқин, энг сермазмун ва энг ифодали намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш маданияти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис муомала одоби ўзини, энг аввало, ширинсуҳанлик, камсуқумлик, босиқлик, хушфеъллик сингари ахлоқий меъёрларда намоён қилади.

Муомала одобининг яна бир «кўзгуси» бу -инсоний қараш, нигоҳ. Маълумки, одамнинг қарашидан, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг қай сабаблардандир тилга чиқмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдошининг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш - муомаладаги маданиятсизликни англатади. Баъзан қараб қўйишнинг ўзи сўздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Дейлик, бир қурувчи уста ўз шогирдининг хатти-ҳаракатларидан норозилигини билдириш учун бош чайқаб, жилмайиб қўйиши мумкин. Иккинчи уста эса, бир лаҳза ўқрайиб қараш билан муносабатини ифодалайди. Биринчи уста юз ифодаси ва хатти-ҳаракати билан; «Оббо шоввоз-ей, сал шошилибсан-да, ҳа, майли, зарари йўқ, шунақаси ҳам бўлади», деган маънони англатса, иккинчи устанинг қарашидан; «Яна ишни расво қилибсан-ку, падарлаънат, қачон одам бўласан?!», деган сўзларни ўқиш мумкин. Шубҳасиз, биринчи уста муомалада одобга риоя қилган бўлса, иккинчиси унинг акси - шогирдининг эмас, ўзининг одобсизлигини кўрсатмоқда.

Умуман олганда, муомала одоби кишиларнинг насихат ва одоб ўргатишсиз бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-ўзини тарбия воситаси сифатида диққатга сазовор. Шу сабабли ёшларимизда муомала одобини шакллантириш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида турган муҳим вазифалардан. Бунда ота-онанинг, маҳалла-қўйнинг таъсири катта. Ундан фойдалана билаш керак. Зеро ахлоқий комилликка эришиш муомала одобини эгаллашдан бошланади.

Ахлоқий маданият яққол кўзга ташланадиган муносабатлар кўринишидан бири, бу - этикет. У кўпроқ инсоннинг ташқи маданиятини, ўзаро муносабатлардаги ўзни тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Агар муомала одобидан инсон ўз муносабатларига ижодий ёндошса, яъни бир ҳолатда бир неча муомала қилиш имконига эга бўлса, этикет муайян ҳолат учун фақат бир хил қоидалаштириб қўйилган хатти-ҳаракатни тақозо этади.

Этикетнинг қамрови кенг, у, маълум маънода, халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ўз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва ҳ. к. Этикетга риоя қилишнинг мумтоз намунасини биз тез-тез телевизор экрани орқали кўриб тураемиз. Президентимиз Ислам Каримовга ҳорижий мамлакатлар элчиларининг ишонч ёрликларини топшириш маросимларини эсланг. Унда фақат бир хил ҳолат, халқаро миқёсда ўрнатилган қоида ҳукмрон. Уни Президентнинг ҳам, элчиларнинг ҳам бузишга ҳаққи йўқ. Ёки жуда оддий, кичкина бир мисол: дастурхонда тановул пайти, пичоқни ўнг қўлда ушлаш замонавий меҳмондорчилик этикетининг қатъий қоидаларидан бири саналади - уни бузиш атрофдагиларда ҳайрат ва истехзо уйғотади. Шу боис этикетни одат тусига айлантирилган, қатъийлаштирилган муомала одоби дейиш ҳам мумкин.

Этикет - тақаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кўзини қувонтирадиган муомала ҳодисаси. Лекин, айтилган пайтда, у асл ахлоқий асосини йўқотган мажбурий мулозамат тарзида ҳам намоён бўлади: этикет қоидаларини бажараётган киши аслида ўз хоҳиш-ихтиёрига қарши иш кўраётган бўлиши ҳам мумкин. Бу жиҳатдан у мунофиқликнинг бир кўринишига айланади. Масалан, сиз эрталаб ишга шошилиб, дарвозадан чиқдингиз, дейлик. Рўпарангизда танишингиз ёки қўшнингиз учрайди. Сиз кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашиб уни: «қани уйга қирамиз, чой қиламиз, бир ҳангомалашамиз», деб ичкарига таклиф қиласиз. Лекин, аслида, сиз унинг уйга киришини асло истамайсиз, вақтингиз йўқ, ҳатто, шу учрашганда кетган вақтингизни ўйлаб, питирлаб турибсиз. Демак, сиз ўз истагингизга қарши, этикет-мулозамат юзасидан ёлғон гапларни айтасиз, ҳунук эшитилса ҳам на чора - мунофиқлик қиласиз. Шунга қарамай, умуман олганда, этикет шахсни муайян

тартиб-қоидага, қандай ички руҳий шароитда бўлмасин, босиқликка, мулойимликка ва сабр-тоқатга ўргатиши билан аҳамиятлидир.

Ахлоқий маданият касбий одобда ҳам яққол кўзга ташланади. Чунки инсон вояга етиб, бир касбнинг бошини тутгач, ўз касби доирасида одамлар билан мунтазам муносабатда бўлади. Бу муносабат, бир томондан, ҳамкасабалар даврасида рўй берса, иккинчи жиҳатдан, у касб талабига биноан учрашадиган турли тоифадаги одамлар билан юзага келади. Айни пайтда, касбий одоб ахлоқий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири, унинг жамият ахлоқий ҳаётидаги ўрни юксак. Шу боис касбий одобга бафуржароқ тўхталиш жоиз.

Ҳар бир жамиятда муайян гуруҳлар борки, эгаллаган касблари уларни бошқа жамиятдошларига нисбатан имтиёзли даражага олиб чиқади. Кўпчилик жамият аъзоларининг ҳаёт-мамотлари, соғлиги, маънавий соғломлиги, ҳуқуқий ҳимояси, илмий салоҳиятининг намоён бўлиши каби омиллар ўшандай имтиёзли касб эгаларининг ўз касбий бурч масъулиятини қай даражада ҳис этишларига, ҳалоллик ва виждон юзасидан иш кўришларига боғлиқлиги ҳаммага маълум. Чунончи, табобат ходимини, жарроҳни олайлик. Дейлик, у ҳар бир операция кунда бир неча кишини ҳаётга қайтаради; юзлаб одамлар унинг ёрдамига муҳтож, унга умид ва ишонч илинжи билан қарайдилар. Борди-ю, шахсий манфаат йўлида жарроҳ ўз беморига хиёнат қилса-чи, яъни, уни қасдан ҳалок этса-чи? Ким уни шундай қилмаслигини қафолатлайди? Ёки журналистни олайлик. У шахсий манфаати йўлида, касбининг камёблигидан фойдаланиб, бегуноҳ кишиларни маънавий азобга қўйиши, атайин жамият олдида шарманда қилиши ва шунинг ҳисобига ўзининг баъзи бир муаммоларини ҳал қилиб олиши мумкин эмасми? Мумкин. Зеро, то ҳақиқат юзага чиққунча, ноҳақ танқидга учраган шахснинг адои тамом бўлиши ҳеч гап эмас. Хўш, журналистнинг шундай қилмаслигини ким қафолатлайди? Шу боис бошқаларнинг кўлидан келмайдиган ишларни бажара оладиганлар фаолиятида ўзбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбни суистеъмол қилиш сингари иллатларга йўл қўймаслик учун, шунингдек, улар ахлоқий даражасини юксак босқичда туришини таъминлаш мақсадида кўп ҳолларда ўзаро қоидалар мажмуи яратилган. Бу қоидалар мажмуи, одатда, қасамёд ёки меъёрлар кўринишини олган. Уни бузиш ўта одобсизлик ва ахлоқсизлик, ҳатто жамиятга хиёнат тарзида баҳоланади. Бундай қасамёдлар жуда узоқ тарихга эга. Мисол тариқасида ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган қадимги Юнон Ҳакими ҳиппократ (милодгача V-IV асрлар) томонидан қисқа ва лўнда шаклда тузилган, табобат ходимлари касбий одобни, қонун-қодалари жамланган машҳур «Ҳиппократ қасами»ни келтириш мумкин.

Тарихда ўз душманини даволаган табиблар ҳам кўп учрайди. Чунончи, қадимги ҳинд эпоси «Рамаяна»да (II-аср) беҳуш ётган Лакшман бошида турган девлар шохининг хос табиби кечинмалари шу жиҳатдан муҳим. Табиб олдида икки йўл бор эди: бири - салтанат душманини муҳтож бемор сифатида даволаш, иккинчи йўл даволашдан бош тортиш билан уни ўлимга маҳкум этиш. Табиб узоқ мулоҳазадан сўнг, табиблик одобни қоидаларига бўйсунганини - Лакшманни даволашни афзал кўради. Зеро касбий одоб қонун-қодалари талабига кўра, бемор тўшаги устидаги табиб учун дўст ёки душман деган тушунчалар ўз маъносини йўқотади, унинг қошида фақат тиббий ёрдамга интизор, шафқатга муҳтож, заиф инсон ётади. Даволаниб ҳаётга қайтган Лакшман девлар мамлакатининг тенгсиз буюк жангчиси ва салтанат валиаҳди Индиржидни жангда ҳалок этади ҳамда табиб фуқаро бўлган Ланка давлатининг таназзулига йўл очади. Лекин, китобхон табибни хиёнаткор ёки сотқин демайди, аксинча, унинг маънавий жасаратига, ҳалоллигига, касбий бурчига содиқлигига ҳайрат билан тасаннолар ўқийди. Ёки машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олайлик. Буюк назариётчи, физик, термоядро соҳасида тенги йўқ мутахассис, водород бомбасининг асосий кашфиётчиси, Ватан мудофаасини мустақамлашдаги хизматлари учун ўнлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта Социалистик Меҳнат қаҳрамони, обрўли, бадавлат бу инсонга нима етишмасди? Нега у ҳаммасидан кечишга - оммавий қирғин қуролларини, жумладан, ўзи яратган водород бомбаси синовларига очиқ баёнотлар билан қарши чиқишга аҳд қилди. Натижада катагонларга асосланган Шўролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олисдаги Россия шаҳарларидан бирига бадарға қилди, унинг номини матбуотда ёки китобларда қайд этилишини таъқиқлади. Ваҳоланки, у ҳаммадан иззатлироқ яшай олиши мумкин эди. Сахаров юксак ахлоқ

йўлини танлади - олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бойлик, иззат-икромдан баланд қўйди. Буюк олим ўз кашфиёти инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлмиш - яшаш ҳуқуқига раҳна солиши мумкинлиги ва қисман солаётгани учун уни амалда қўлланилишига қарши курашди. У шўролар мафкурасининг ўзини Ватан мудафааси қувватини сусайтиришга ҳаракат қилган салкам хиёнаткор фуқаро деб эълон этишига, бошига беҳисоб тухматлар, таънадашномлар ёғдиришига сабот билан чидади, аҳдидан қайтмади, ёвузлик салтанати қўлида ўз олимлик истеъдодининг қўғирчоқ бўлишига, ҳарбий мурватга айланишига йўл қўймади. Охиروқибатда у инсон ҳуқуқларининг жаҳон тан олган энг буюк ҳимоячиларидан бири сифатида бутун инсоният таҳсинига сазовор бўлди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Булардан ташқари, муаллимлик одоби, ҳуқуқ-тартибот ходимлари одоби, муҳандис одоби сингари бирқанча касбий одоб турлари борки, улар ҳам жамиятда ахлоқий муносабатлар силсиласида муҳим аҳамиятга эга. Шуни ҳам айтиш керакки, барча касбий одоб қонунқоидаларининг таъсир доираси, миқёси бир хил эмас. Баъзи бир касбий одобнинг бузилиши оддий одобсизлик доирасидан чиқиб, ахлоқсизликка айланиб кетади. Масалан, раҳбарлик одобидаги баъзи нуқталарга тухталайлик. Раҳбар қуйи лавозимдагиларга менсимай, қўпол муносабатда бўлиши, ўзига ишониб топширилган ҳудуд ёки ташкилотдаги оддий одамлар арздодига, орзу-истакларига тўраларча совуққон қараши одобсизликка кирса, унинг шахсий бойлик орттириши йўлида коррупция воситасида мамлакат, вилоят ёки ташкилот манфаатларини қурбон қилиши ахлоқсизлик, на фақат раҳбарлик касбига балки Ватанга ҳам хиёнат тарзида баҳоланиши мумкин. Баъзан касбий одобни касбий ахлоқ деб аталиши ҳам шундан.

Юқорида келтирилганлардан кўриниб турибдики, касбий одоб муаммоси, баъзилар ўйлаганидек, ахлоқшуносликнинг майда масалаларидан эмас. Уни ҳар томонлама ўрганиш касбий эркинлик ва касбий бурч муносабатини тадқиқ этиш XXI аср ахлоқшунослигида муҳим ўрин эгаллаяжак. Зеро касбий одоб шахс ва жамият ахлоқий ҳаётида ўзини амалий ахлоқ тарзида намоён этувчи маънавий ҳодиса сифатида баҳоланиши лозим.

9-мавзу: Шахс ахлоқий тарбияси

Режа:

- 1. Ахлоқий тарбия ва унинг инсонни шахс сифатида камолотга етишидаги ўрни**
- 2. Экологик тарбиянинг ахлоқий асослари**
- 3. Замонавий ахлоқий тарбиянинг асосий воситалари**

Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан чамбарчас боғлиқ. Зеро ахлоқий тарбия инсоннинг шахс бўлиб етишувини таъминлайдиган узлуксиз жараёнларидан бири. Унда индивид ахлоқий қадриятларни англаб етади, ўзида ахлоқий фазилатларни барқарор этади, ахлоқий тамойиллар ва меъёрлар асосида яшашга ўрганади. Ахлоқий тарбия инсоният тарихи мобайнида икки муҳим масалага жавоб излайди: булардан бири-қандай яшамок керак, иккинчиси - нима қилмоғ-у, нима қилмаслик лозим. Ана шу саволларга жавоб излаш жараёни ахлоқий тарбиянинг амалий кўринишидир.

Тарбия она қорнидан бошланади деган гап бор. Унинг асл маъноси, аввало, ота-онанинг ўзи ахлоқий тарбия кўрган бўлиши керак дегани. Зеро қуш инида кўрганини қилади: ота-она оилада юксак ахлоқ намунасини кўрсатиши лозим.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, ахлоқийлик инсонда фақат ахлоқий тарбия воситасидагина вужудга келади, деган моддиятчилик қарашлари кўп йиллар мобайнида

хукмронлик қилиб келди. Тўғри, ахлоқий тарбиянинг аҳамияти ниҳоятда катта. Лекин ахлоқийлик инсонга унинг инсонийлик белгиларидан энг муҳими сифатида ато этилган илоҳий неъмат. Шу маънавий неъмат - асосни ахлоқий тарбия ёрдамида такомиллаштирамиз. Акс ҳолда маймун ва итлардан ҳам ахлоқий мавжудот тарбиялаб етказишимиз мумкин бўлур эди.

Шундай қилиб, ахлоқий тарбия инсон фарзандини такомилга, комилликка етказиш йўлларида бири. Унинг воситалари кўп. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воситалари бўлса, яна бир қисми замонавий воситалар. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан фойдаланилади. Чунончи, мактабгача бўлган ахлоқий тарбияда эртақ ва ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан ўйинчоқлар ва ўйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли қўлланилади; бунда боланинг қизғанчиқлик, ғирромлик қилмасликка, ҳалол бўлишга ўйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлоқий тарбиясида телевидение, радио, кўғирчоқ театри, кино санъати катта роль ўйнайди.

Умуман, ахлоқий тарбиянинг энг кучли воситаси-санъат. Бу восита аҳолининг барча табақасини, турли ёшдаги шахсларни қамраб олади. Айниқса, санъатнинг бадиий адабиёт тури кенг қамровли. Эртақдан тортиб, романгача бўлган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлоқий шаклланишида улкан хизмат кўрсатадилар. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади; идеал танлашда ҳам уларнинг аҳамияти катта. Бундан ташқари, бадиий адабиётнинг бевосита ахлоқий тарбияга мўлжалланган хикоятлар, ривоятлар ва насихатлар мажмуалари борки, биз уларни, юқорида кўрганимиздек, пандномалар деб атаймиз: «Калила ва Димна», «қобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари бундай мумтоз асарлар анъанавий ахлоқий тарбия воситаси сифатида неча асрлардан буён қанчадан-қанча авлодларга хизмат қилиб келди, бундан буён ҳам шундай бўлиб қолажак.

Ахлоқий тарбиянинг барча замонлар учун долзарб бўлган йўли бу - намунавийлик тамойили. Оилада, аввало, юқорида айтилганидек, ота-она болага ахлоқий намуна бўлиши керак. Мактабда ва олий ўқув юртида муаллимларнинг таълим бериш усулларида тортиб, то «майда-чуйда» хатти-ҳаракатларигача ўз шогирдлари томонидан шахсий намуна тарзида қабул қилинишини назардан қочирмаслик лозим. Устоз-шогирдлик муносабатларидаги муомала одоби, ҳалоллик, ростгўйлик ёшлар ахлоқий тарбиясининг шаклланишини таъминловчи омиллардандир.

Ҳозирги пайтда ахлоқий тарбиянинг энг кучли замонавий воситаси сифатида телевидениени келтириш мумкин. У деярли барча санъат турларида яратилган асарларни экранлаштириш ва экранда кўрсатиш имконига эга. Бундан ташқари, унда махсус ахлоқий тарбияга бағишланган мунтазам кўрсатувлар ҳам бериб борилади. Ўзбек тилидаги «Оталар сўзи-ақлнинг кўзи», «Ривоят», «Оқшом эртақлари» сингари кўрсатувлар бунга мисол бўла олади. Шу боис телевидение ҳеч қачон енгилтакликни тарғиб этувчи кўшиқлар, салкам порнографик рекламалар, инсон қалбини қаттиқлаштирадиган «ўлдир-ўлдир»лардан иборат видеофильмлар қорхонаси бўлиб қолмаслиги керак.

Ахлоқий тарбиянинг ақлий-маънавий ва жисмоний тарбия билан қўшиб олиб борилиши мақсадга мувофиқ. Ўшанда жамиятимиз ҳар жиҳатдан камол топган фуқаролик жамиятига айланади. Мамлакатимизда бунинг учун барча ҳуқуқий-ижтимоий шарт-шароитлар яратилган.

10-мавзу: Эстетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

Режа:

- 1. Эстетика фанининг тадқиқот доираси ва мақсади**
- 2. Эстетиканинг фалсафий фан сифатидаги моҳияти**
- 3. Эстетиканинг бошқа фанлар билан ўзаро муносабати**
- 4. Эстетиканинг амалий аҳамияти ва вазифалари**

Эстетика ёхуд эстетика энг қадимги фанлардан бири. Унинг тарихи икки ярим-уч минг йиллик вақтни ўз ичига олади. Бироқ у ўзининг ҳозирги номини ХУШ асрда олган. Унгача бу фаннинг асосий муаммоси бўлмиш гўзаллик ва санъат ҳақидаги мулоҳазалар ҳар хил санъат

турларига бағишланган рисолаларда, фалсафа ҳамда илоҳиёт борасидаги асарларда ўз аксини топган эди. «Эстетика» атамасини биринчи бўлиб буюк олмон файласуфи Александр Баумгартен (1714—1762) илмий муомалага киритган. Бунда у бошқа бир улуғ олмон файласуфи Лейбниц (1646-1716) таълимотидан келиб чиққан ҳолда муносабат билдирган эди. Лейбниц инсон маънавий оламини уч соҳага – ақл, ихтиёр, ҳиссиётга бўлади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида фалсафий жиҳатдан ўрганиш лозимлигини таъкидлайди. Баумгартенгача ақлни ўрганадиган фан–мантик, ихтиёрни ўрганувчи фан эса-ахлоқшунослик (этика)ни фалсафада кўпдан буён ўз ўрни бор эди. Бироқ ҳиссиётни ўрганадиган фан фалсафий мақомдаги ўз номига эга эмасди. Баумгартеннинг бу борадаги хизмати шундаки, у «ҳис қилиш», «сезиш», «ҳис этиладиган» сингари маъноларни англаувчи юнонча *aisthetikos*–“ойэстетикос” сўзидан «эстетика» (олмонча «*estetik*»- «эштетик») иборасини олиб, ана шу бўшлиқни тўлдирди. Баумгартен Эстетикани ҳиссий идрок этиш назарияси сифатида илгари сурди. Лекин, кўп ўтмай, у гоҳ «гўзаллик фалсафаси», гоҳ «санъат фалсафаси» сифатида талқин этила бошланди. Эстетика фанининг энг буюк назарийчиларидан бири Гегель эса ўз маърузаларининг кириш қисмида ёзади: «Эстетика» деган ном муваффақиятсиз чиққани ва юзаки экани сабабли бошқа атама қўллашга уринишлар бўлди. Сўзнинг ўз-ўзича бизни қизиқтирмаслигини назарда тутиб, биз «эстетика» номини сақлаб қолишга тайёрмиз, бунинг устига, у одатий нутққа сингишиб кетган. Шунга қарамай, бизнинг фанимиз мазмунига жавоб берадиган ибора, бу–“санъат фалсафаси” ёки яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда–“бадий ижод фалсафаси”.

Гегельнинг «эстетика» атамасидан кўнгли тўлмаганлигига жиддий сабаблар бор. Булардан бири–юқорида унинг ўзи айтиб ўтган фикрлари бўлса, иккинчиси–мазкур сўзнинг барча ҳис-туйғуларга тааллуқлилиги. Ваҳоланки, фанимиз фақат эстетикали ҳис туйғулар ва уларнинг зиддини назарда тутди. Айниқса, мана шу иккинчи сабабга кўра, «эстетика» атамасининг талабга жавоб бериши шубҳали. Бунинг устига аллақачон фанимизнинг тадқиқот доираси санъат ҳудудидан чиқиб, инсон ҳаётининг деярли барча соҳаларига ёйилиб кетган. Шу боис биз «Эстетика» атамасини илмий муомалага киритишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Зеро мазкур атамага асос бўлган «нафис», «нафислик», «эстетика» сўзлари ўз қамрови билан фанимиз талабига тўла жавоб бера олади. «Нафис» сўзи «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да–гўзал, нозик, латиф, ёқимли, бадий жиҳатдан жуда юксак маъноларида изоҳланади. Бундан ташқари «эстетика» («эштетик») сўзи олмонлардаги ёки руслардаги каби бизда кенг ёйилиб, халқимиз нутқига сингишиб кетган эмас.

Энди фанимизнинг моҳиятини англатадиган «санъат фалсафаси» ва «гўзаллик фалсафаси» ибораларига тўхталамиз. Эстетика тарихида биринчи ибора тарафдорлари кўпчилиқни ташкил этади. Лекин, юқорида айтиб ўтганимиздек, санъат фанимизнинг ягона тадқиқот объекти эмас. Ҳозирги пайтда техника эстетикашунослиги ва унинг амалиётдаги соҳаси дизайн, атроф-муҳитни гўзаллаштириш, табиатдаги эстетика борасидаги муаммолар билан ҳам бизнинг фанимиз шуғулланади. Шу боис унинг қамровини санъатнинг ўзи билангина чегаралаб қўйишга ҳаққимиз йўқ. Зеро бугунги кунда инсон ўзини ўраб турган барча нарса-ҳодисаларнинг гўзал бўлишини, ҳар қадамда эстетикани ҳис этишни истайди: биз тақиб юрган соат, биз кийган кийим, биз ҳайдаётган машина, биз учадиган тайёра, биз яшаётган уй, биз меҳнат қиладиган ишхона, биз юргизаётган дастгоҳ, биз ёзаётган қалам, биз дам оладиган томошабоғлар–ҳаммасидан нафис бир руҳ уфуриб туриши лозим.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқсак, демак, «гўзаллик фалсафаси» деган ибора фанимизга кўпроқ мос келади. Негаки, фанимиз фақат санъатдаги гўзалликни эмас, балки инсондаги, жамият ва табиатдаги гўзалликни ҳам ўрганади. Шунингдек, гўзалликдан бошқа улуғворлик, фожиавийлик, кулгилилик, мўъжизавийлик, уйғунлик, нозиклик сингари кўпдан-кўп тушунчалар мавжудки, уларни тадқиқ этиш ҳам Эстетика фанининг зиммасида. Лекин, бу ўринда, шуни унутмаслик керакки, мазкур тушунчаларнинг ҳар бирида гўзаллик, бир томондан, унсур сифатида иштирок этса, иккинчи томондан, уларнинг ўзи гўзалликка нисбатан унсур вазифасини ўтайди. Ана шу хусусиятларнинг воқелиқда намоён бўлишини биз эстетика деб атаёмиз.

Шундай қилиб, эстетика санъатни тўла қамраб олади ва унинг ич-ичига кириб боради: бадиий асарнинг яратилиш арафасидаги шарт-шароитлардан тортиб, то у бунёдга келиб, асл эгаси-идрок этувчига етиб боргунигача бўлган ва ундан кейинги жараёнларни тадқиқ этади ҳамда улардан назарий хулосалар чиқаради. Зотан «Санъат фалсафаси» иборасининг сири ана шунда.

Эстетика-фалсафий фанлар таркибига кирувчи махсус соҳа. Фалсафани эса, ўзингизга маълумки, фанлар подшоси деб аташади. Дарҳақиқат, у фанлар подшоси сифатида барча табиий ва ижтимоий илмлар эришган ютуқларни ўз қамровига олиб, улардан умумий хулосалар чиқариб, шулар асосида инсониятни ҳақиқат томон етаклайди. Шу боис тафаккурни фалсафанинг тадқиқот объекти деб аташ мақсадга мувофиқ бўлади. Эстетика-фалсафий фан сифатида, барча санъатшунослик фанлари эришган ютуқлардан умумий хулосалар чиқариб, шу хулосалар асосида инсонни гўзаллик орқали ҳақиқатга етиштиришга хизмат қилади. Бундан ташқари Эстетика ишлаб чиққан қонун-қоидалар барча санъатшунослик фанлари учун умумийлик хусусиятига эга. Масалан, услуб, ритм, композиция в. х. борасидаги қонуниятлар барча санъат турларига тааллуқли. Ҳеч бир алоҳида санъат тури ҳақидаги фан бундай имтиёзга эга эмас. Масалан, адабиётшунослик ишлаб чиққан қофия назариясини мусиқа ёки меъморлик санъатига тадбиқ этиб бўлмайди.

Эстетиканинг фалсафий моҳиятини яна унинг санъат асарига ёндошувида кўриш мумкин. Маълумки ҳар бир санъатшунослик илми ўз тадқиқот объектига уч томонлама-назарий, тарихий, танқидий жиҳатдан ёндошади. Масалан, адабиётшуносликни олайлик. Адабиёт назарияси фақат адабиётгагина хос бўлган бадиий қонуниятларни, бадиий қиёфа яратиш усули ва воситаларини ўрганadi. Адабиёт тарихи муайян тарихий-бадиий жараёнлар орқали бадиий адабиётнинг ривожланиш қонуниятларини очиб беради. Адабий танқид эса адабий-бадиий ижоднинг замонавий жараёнларини тадқиқ этади ва ҳар бир янги асарни баҳолайди, асар ижодкорининг ижодий ривожланишини кузатиб боради. Мусиқада ҳам, тасвирий санъатда ҳам ва х. к санъат турларида шундай. Эстетикада эса тадқиқот объектига ёндошув уч эмас, биргина-назарий жиҳатдан амалга оширилади: тарих ҳам, танқид ҳам назарияга бўйсундирилади. Тўғри, эстетика тарихи деган ибора ва шу номда курслар ўқитилади. Лекин бу ном, ибора-шартли тарзда қўлланилади. Ваҳолангки, у фаннинг тарихи эмас, балки тарихан даврларга бўлинган эстетика назарияларининг таҳлилидир.

Маълумки, санъат асарининг мавжуд бўлиши учун тўрт шарт-унсур албатта зарур. Булар: ижодкор-бадиий асар-бадиий асарни идрок этувчи-воситачи. Юқоридаги мисол нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак: ёзувчи-роман-китобхон-танқидчи. Адабиётшунослик буларнинг ҳар бирини одатда алоҳида-алоҳида ўрганadi. Дейлик, ёзувчи Одил Ёқубов ижодий фаолияти ҳақида адабий портрет-алоҳида, унинг «Улуғбек хазинаси» романи тўғрисида тадқиқий мақола алоҳида, замонавий китобхоннинг диди, савияси ва талабларига бағишланган мулоҳаза-мақола алоҳида, «Улуғбек хазинаси» романига тақриз эса алоҳида ёзилиши мумкин. Эстетика фани ҳаммасини бирйўла, муайян тизим сифатида тадқиқ этади ва бу тадқиқот умумлаштирувчилик, назарийлик хусусиятига эга бўлади. Шундай қилиб, эстетиканинг фалсафий моҳиятини кўриб ўтдик. Энди унинг бошқа фанлар билан ўзаро муносабатларига тўхталамиз.

Эстетика қадим-қадимлардан кўпгина фанлар билан мустаҳкам алоқада ривожланиб келган. Шулардан бири бўлган фалсафа ҳақида, улар орасидаги боғлиқлик тўғрисида юқорида айтиб ўтдик. Эстетика учун яна бир алоқадор, «қадрдон» фан ахлоқшуносликдир. Бу иккала фан шу қадар бир-бирига яқинки, ҳатто баъзи даврларда улар етарли даражада ўзаро чегараланмаган. Чунки инсоннинг хатти-ҳаракати ва нияти кўпинча ҳам ахлоқийликка, ҳам эстетикага тегишли бўлади. Яъни муайян ижобий фаолият ҳам эзгулик, ҳам эстетика хусусиятларини ўзида бирваракай мужассам қилади. Шу сабабли «Авесто», «Библия» ва «Қуръон» каби муқаддас китобларда, Сукрот, Афлотун, Форобий сингари қадимги файласуфлар таълимотларида ахлоқийликни-ички гўзаллик, эстетикани-ташқи гўзаллик тарзида талқин этганлар. Бундан ташқари, кўриб ўтганимиздек, санъат Эстетиканинг асосий тадқиқот объектларидан ҳисобланади. Ҳар бир санъат асарида эса ахлоқнинг долзарб муаммолари кўтарилади ва ижодкор энг юксак ахлоқий даражани бадиий қиёфалар орқали инъикос

эттиради. Бу инъикос бевосита ижобий қахрамонлар қиёфасида амалга ошса, билвосита салбий воқеа-ҳодисаларга муаллиф нуқтаи назари орқали рўй бериши мумкин. Яъни бирор бир бадиий асарда ижобий қахрамонлар, умуман, бўлмади, лекин ундаги воқеа-ҳодисаларга ижодкор ўз замонаси эришган ахлоқий юксакликдан туриб баҳо беради. Шу боис мутлақо ахлоқсиз тарздаги бадиий асарнинг бўлиши мумкин эмас. Демак, Эстетика ўрганаётган ҳар бир бадиий асар маълум маънода ахлоқшунослик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилаётган бўлади. Бирок, бундай яқинлик, юқорида айтганимиздек, асло айнанликни англамайди. Бу иккала фаннинг тадқиқот объектлари орасидаги фарқни биринчи бўлиб буюк Арасту назарий жиҳатдан исботлаб берган эди; у, эзгулик фақат ҳаракатда, гўзаллик эса, ҳаракатсиз ҳам намоён бўлади, деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, ахлоқийлик фақат инсоннинг хатти-ҳаракати, қилмиши орқали юзага келади; одам токи ҳаракатсиз экан, биз унинг на яхшилигини, на ёмонлигини биламиз; муаяйн хатти-ҳаракат содир қилинганидан кейингина биз уни ё эзгулик, ё ёвузлик, ё яхшилик, ё ёмонлик сифатида баҳолаймиз. Гўзаллик эса, ўзини ҳаракатсиз ҳам намоён этаверади. Олайлик, Кўкалдош мадрасаси. У ҳеч қачон ҳаракат қилмайди, лекин гўзаллик сифатида мавжуд, ҳаракатсизлигидан унинг гўзаллигига путур етмайди. Бундан ташқари, ахлоқнинг қонун-қоидалари, насиҳатлар, ҳикматлар умумийликка, барчага бир хилда тааллуқлик хусусиятига эга. Эстетика эса муаяйнликни, аниқликни ёқтиради. Масалан, ахлоқшуносликдаги «яхши одам» тушунчаси ҳаммага–аёлга ҳам, эркакка ҳам, ёшу-қарига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Эстетикада эса, «гўзал одам» тушунчаси йўқ; ё «гўзал йигит», ё «гўзал қиз» деган тушунчаларгина мавжуд. Шунингдек, гўзаллик бир вужудда ҳам фақат ўз ўрнини талаб қиладиган «ўта инжиқлик» хусусиятига эга. Шу жойда олмон эстетикашуноси Фехнер қўллаган мисолни келтириш ўринлидир. Унинг фикрича қиз боланинг юзидаги кизиллик унинг гўзаллигидан далолат беради. Бирок, кизиллик унинг бурун устига кўчса–хунуқликка айланади. Демак, ахлоқ учун–умумийлик, эстетика учун эса–муаяйнлик, мавжудлик шартли ҳисобланади. Эстетика руҳшунослик (психология) билан ҳам мустаҳкам алоқада. Маълумки, инсоннинг руҳий ҳаётини ўрганар экан, руҳшунослик, ҳиссиётлар масаласига катта ўрин беради. Гўзалликни, санъат асарини яратиш ва идрок этиш ҳам, маълум маънода ҳиссиётлар билан боғлиқ. Масалан, оддий ҳарсанг тош кишида алоҳида бир ҳиссий таассурот уйғотмайди. Лекин тошга ҳайкалтарош қўл урганидан сўнг, ундан ҳаёт нафаси, инсоний ҳиссиётлар уфуриб туради. Гап бунда тошга одам қиёфаси берилганида эмас, балки шу қиёфага бир лаҳзалик инсоний туйғуларнинг жамланганидандир; бошқачароқ қилиб айтганда, ижодкор тошга ўзи томошабинга етказишни мақсад қилиб қўйган ҳиссиётларнинг суратини чизади ва оддий тошни ҳақиқий санъат асарига айлантиради. Агар ижодкор-ҳайкалтарош ана шу ҳиссиётларни ўзи мўлжаллаган даражада томошабинга етказа олса ва томошабинда ўша ҳиссиётларга ё айнан, ё монанд туйғулар уйғота олса, мазкур ҳайкал ҳақиқий санъат асари ҳисобланади. Эстетика ҳайкалтарошдан ҳайкалга, ҳайкалдан томошабинга ўша ҳиссиётларнинг қай даражада ўтган-ўтмаганлигини, яъни, бадиий қиёфа қанчалик пухта яратилганлигини ўрганади ва шу асосда асарни баҳолайди. Руҳшунослик эса ана шу ҳиссиётларнинг ўзини ўрганади. Бундан ташқари руҳшунослик асар ғоясидан тортиб, то бадиий асар–эстетикали қадрият вужудга келгунга қадар бўлган ижодкорнинг ҳиссиётлар оламини ўрганади. Албатта, бу ўрганишлар алоҳида-алоҳида, мухтор ҳолда эмас, балки иккала фаннинг бир-бири билан ҳамкорлиги, бирининг иккинчиси ҳудудига ўтиб туриши воситасида рўй беради. Шу боис руҳшуносликка ҳам, Эстетикака ҳам тенг алоқадор бўлган санъат руҳшунослиги ва бадиий ижод руҳшунослиги деб аталган йўналишлар мавжуд.

Шунингдек, Эстетиканинг социология (ижтимоийшунослик) билан алоқадорлиги ҳам муҳим. Маълумки, ҳар бир санъат асари алоҳида инсон шахсига эътибор қилгани ҳолда, жамиятни ижтимоий муносабатлар тизими сифатида бадиий тадқиқ қиладди. Ҳатто инсон ва жамият бевосита акс этмаган манзара жанридаги асарда ҳам, ижтимоийлик жамият аъзоси–муаллиф қарашларининг билвосита инъикоси бўлмиш услубда ўзини кўрсатади. Зеро асар муаллифи ҳеч қачон ўзи мансуб жамиятдан четда «томошабин» бўлиб туролмайди. Чунончи, йирик асарлар социологик тадқиқотлар учун ўзига хос материал бўлиб ҳизмат қиладди. Бундан ташқари, социология жамият билан санъатнинг ўзаро алоқаларини, санъатнинг ижтимоий

вазифаларини ўрганади; санъаткорнинг жамиятдаги ўрни, мавқеи, ўқувчи ва томошабинларнинг ижтимоий демографик ҳолатларини тадқиқ этади; шахс ижтимоийлашувида санъаткор ва санъат асарининг аҳамиятини таҳлил қилади. Бу муаммоларни атрофлича ўрганиш учун махсус санъат социологияси соҳаси ҳам мавжуд. У ҳам ижтимоийшуносликка, ҳам Эстетикака бирдай тегишлидир. Айни замонда, муайян санъат асарлари, жанрлари ва турларининг жамиятдаги мавқеини аниқлаб берувчи махсус социологик сўров усуллари ҳам мавжудки, улар шубҳасиз, санъат тараққиётига, Эстетиканинг санъат соҳасида тўғри йўналиш танлашига кўмаклашади.

Эстетиканинг диншунослик билан алоқаси алоҳида диққатга сазовор. Чунки дин ва санъат доимо бир-бирини тўлдириб келади ва кўп ҳолларда бири бошқаси учун яшаш шарти бўлиб майдонга чиқади. Бунинг устига, ҳар бир умумжаҳоний диннинг «ўз тасарруфидаги» санъат турлари бор: буддавийчилик учун-ҳайкалтарошлик, насронийлик учун-тасвирий санъат, мусулмончилик учун-бадий адабиёт. Шунингдек, барча умумжаҳоний динлар ўз ибодатхоналарини тақозо этади. Ибодатхоналарнинг эса меъморлик санъати билан боғлиқлиги ҳаммамизга маълум. Умуман олганда, динлар деярли барча санъат турлари билан алоқадорликда иш кўради. Асарлар мобайнида, ана шу алоқалар натижаси ўлароқ, санъат асарининг ўзига хос кўриниши–диний-бадий асар вужудга келди. «Абу Муслим жангномаси», Шохизинда меъморлик мажмуидаги иншоотлар, Кёлен жомеси, Рембрандтнинг «Муқаддас оила» асари, Ҳинди-Хитой минтақасидаги Будда ибодатхоналари ана шундай диний-бадий асарлардир. Уларда диний ғоялар бадиият орқали ифода топган. Эстетика бундай асарларни тадқиқ этар экан, албатта, диншунослик билан ҳамкорлик қилмай иложи йўқ; у ўша диний ғояларнинг моҳиятини, ҳар бир умумжаҳоний диннинг санъат олдига қўйган талабларини яхши билмоғи ва ҳисобга олмоғи лозим.

Эстетиканинг педагогика билан алоқасини биз тарбия муаммоларини ҳал қилишда кўрамиз. Чунки педагогика ҳам маълум маънода эстетика тарбияси билан шуғулланади. Лекин бу тарбия алоҳида-алоҳида, мустақил қисмларга бўлинган ҳолда, турли ёш ва соҳалар учун махсус белгиланган тарбия тарзида, яъни муайян, аниқ чегараларда олиб борилади. Масалан, мактабгача тарбия, ўқувчилар тарбияси, спортчилар тарбияси в. ҳ. Педагогика ана шу соҳа ва ёшлар бўйича олиб борилаётган эстетикали тарбия муаммоларини ўрганади. Эстетика эса эстетика тарбиясининг умумий қонун-қоидаларини ишлаб чиқади, яъни, инсон туғилганидан бошлаб то ўлгунигача босиб ўтадиган босқичлар учун умумий бўлган тарбия фалсафаси сифатида иш кўради. Демак, рус эстетикашуноси М. Каган айтганидек, педагогика тарбия борасида тактик табиатга эга бўлса, Эстетика унинг стратегиясидир.

Шунингдек, Эстетика семиотика–белгилар ва белгилар тизими ҳақидаги фан билан ҳам алоқадор. Чунки санъат асари белгилар орқали намоён бўлади. Масалан, ҳарфлар, ноталар в.ҳ. Бошқачароқ қилиб айтганда, билиш ва баҳолаш фаолияти натижаларини, яъни семантик ва прагматик ахборотни ўзида мужассам қилган санъат асари ўша ахборотни етказиб беришга ҳам мўлжалланган. Ана шу санъатнинг белги билан боғлиқ томонини, коммуникатив-воситачилик жиҳатини семиотика ўрганади. Айни пайтда, фанимизда тузилмалар-семиотик Эстетика деб аталган назария ҳам мавжуд. Унда санъат махсус тил ёки белгилар тизими, алоҳида санъат асари эса ана шу тизим белгиси ёки ўша тизим белгиларининг изчиллиги сифатида олиб қаралади. Зеро бунда белги санъат асарини идрок этувчига етказиб берувчи ходиса тарзида ўрганилади.

Бундан ташқари, Эстетика кибернетика, экология ва юқорида айтиб ўтганимиздек, барча санъатшунослик фанлари билан ҳам яқин алоқадорликда иш олиб боради. Ҳар бир фаннинг инсон ва жамият ҳаётида ўзига хос амалий аҳамияти бор. Эстетика ҳам бундан мустасно эмас. Фанимиз, аввало, кундалик ҳаётимизда эстетика тарбиясини тўғри йўлга қўйиш борасида катта аҳамиятга эга. Эркин, демократик жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси гўзалликни чуқур ҳис этадиган, уни асрайдиган нафис дид эгалари бўлишлари лозим; ҳақиқий бадий асар билан савияси паст асарни фарқлай билишлари, «оммавийчилик санъати»ни рад қила олишлари лозим. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, Эстетика жамиятнинг барча аъзолари учун муҳим аҳамиятга эга.

Эстетиканинг, айниқса, бадиий асар ижодкорлари учун амалий аҳамияти катта. Чунончи, бирор бир санъат турида ижод қилаётган санъаткор биринчи галда, маълум маънода, ўз соҳасининг билимдони бўлиши керак. Дейлик, бастакор нотани билмасдан, мусиқали асар яратиш қонун-қоидаларини, шу жумладан, мусиқага ҳам тааллуқли бўлган Эстетиканинг умумий қонуниятларидан беҳабар холда тузукроқ асар яратиши даргумон. Баъзиларда даҳо санъаткорлар қонун-қоидаларсиз ҳам ижод қилаверадилар, деган нотўғри тасаввур пайдо бўлган.

Бадиий асарни тадқиқ этувчи олимлар, танқидчилар-санъатшунослар ва адабиётшунослар учун ҳам Эстетикани билиш зарур. Дейлик, «соф театр» - фақат сахна санъатинигина яхши билган санъатшунос у қанчалик истеъдодли бўлмасин, юксак талаб даражасида тадқиқот олиб боролмайди, ҳатто эътиборга молик мақола ҳам ёза олмайди. Чунончи, у драматургиядан, мусиқадан, услуб ва композиция қонун-қоидаларидан, бир сўз билан айтганда, Эстетика қонуниятларидан ҳабардор эмас. Натижада унинг тадқиқоти, мақоласи ёки тақризи бирёқлама, фалсафий умумлашмалардан холи, жўн ва саёз жумлалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолади.

Эстетиканинг санъатни халқ орасида ёядиган, тарғиб этадиган ташкилотлар раҳбарлари учун аҳамияти, айниқса, муҳим. Бордию маънавият ва мафкура соҳаларига матасадди раҳбарлар Эстетикадан беҳабар бўлсалар, Худо урди деяверинг. Ўша вилоят, туман, шаҳар ёки ташкилотларда юзаки қараганда кулгили, латифанамо, аслида эса санъат учун фожиали ҳолатлар юзага келади.

Дизайнчи-инженерлар, атроф-муҳитни ободонлаштириш билан шуғулланадиган мутахассислар фаолиятига эстетика илмининг сезиларли таъсири мавжуд. Шунингдек, корхона раҳбарлари, цех бошлиқлари мазкур корхона ёки цехда дастгоҳлар дизайнидан тортиб, деворлар ранглари-ю, «ички гулзор»ларнинг жойлаштирилишигача эстетика қонун-қоидалари асосида бўлишини таъминлашлари лозим. Зеро ўшандагина иш жойида меҳнат унумдорлигининг ошиши табиий. Бунинг учун эса мазкур раҳбарлар Эстетикадан албатта ҳабардор бўлишлари шарт.

Умуман олганда, Эстетика ҳамма учун ҳам зарур. Чунки инсон зоти бари-бир, ҳаётда тез-тез санъат асарини идрок этувчи сифатида майдонга чиқади. Дейлик, сиз Самарқандга «саёҳат қилиб келгани» бордингиз. Агар Эстетикадан беҳабар бўлсангиз, Гўри Мир макбарасининг гумбазига, Регистондаги мадрасалар ёнида қад кўтарган минораларга, пештоқларидаги кўхна арабий ёзувларга қизиқиб қараймиз, чиройли экан деб мамнуният ҳосил қиласиз. Борди-ю, аксинча, эстетика илмидан ҳабардор бўлсангиз, у холда на фақат уларнинг чиройлилигини, балки гумбаз шунчаки гумбаз эмас, Худо гўзаллигининг рамзи эканини, «жамол» деб аталишини, миноралар–Тангри қудратининг тимсоли ўлароқ «жалол» дейилишини, пештоқлардаги гўзал ёзувлар-оятлар, Худонинг белгиси «сифат» деб номланишини эслайсиз ва олаётган таассуротингиз бир неча баробар кучаяди. Зеро Эстетика орқали биз фақатгина кўрганларимизнинг шаклий гўзаллигини эмас, балки айни пайтда шакл билан бирга унинг фалсафий моҳиятини ҳам идрок этамиз. Шу сабабли, фермерга ёки темир йўл ишчисига, ёки тижоратчи-тадбиркорга Эстетика ҳақида бош қотириб ўтириш зарур келибдими, деган гаплар хато ва зарарлидир.

Юқорида кўриб ўтганларимиздан шу нарса маълум бўладики, бугунги кун Эстетика фани олдида улкан вазифалар турибди. Зотан биз кураётган фуқаролик жамияти аъзоси ҳар жиҳатдан камол топган, юксак нафис дид эгаси бўлмоғи лозим. Қолаверса, ҳозирги машинасозликни, авиасозликни, умуман, саноатни замонавий дизайнсиз тасаввур этиш мутлақо мумкин эмас. Бунда бевосита техника эстетикашунослигининг аҳамияти катта. Бунлардан ташқари, айниқса ёшларнинг эстетика тарбиясига алоҳида эътибор бериш–замоннинг долзарб талаби бўлиб бормоқда. Шу боис «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш тамойилларидан бири: «Таълимнинг ижтимоийлашуви-таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш, уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш», деб аниқ белгилаб қўйилгани бежиз эмас.

11-мавзу: Эстетиканинг мезоний тушунчалари

Режа:

1. Эстетиканинг мезоний тушунчалари:

а) гўзаллик

б) улуғворлик

в) фожиалилик ва кулгилилик

2. Эстетик фаолият ва эстетик онг тушунчалари

3. Мезоний тушунчаларнинг инсон ҳаётидаги ўрни

Гўзаллик- Эстетиканинг асосий тушунчаси. Зеро, гўзаллик- эстетика оламининг мағзи, бош хоссаси, моҳияти, асосини ташкил қилади. Шунинг учун бўлса керак, эстетика, Эстетика, гўзаллик фалсафаси тарзида ҳам талқин этиб келинади. Гўзаллик муаммосига мурожаат этган барча мутафаккирлар гўзаллик ҳақида фикр юритиб ва уни тадқиқ қилиш ниҳоят даражада машаққатли масала эканлигини доимо таъкидлайди. Мазкур қийинчилик, биринчи навбатда, гўзаллик тушунчасининг ўзаро ҳеч бир умумийлиги бўлмаган турли-туман ҳодисаларнинг кенг доирасига тааллуқлилиги билан боғлиқдир. Гўзал бўлган, яъни бизда ижобий туйғу қўзғатган нарсани кўрсатиб бериш нисбатан анча осон. Лекин нима учун мазкур нарса гўзал эканлигини тушунтириб бериш анча мушкул. Худди шу тарзда гўзаллик муаммосига фалсафий ёндошиш тарихан шакланган.

Гўзаллик - бу воқелик (табиат, жамият, санъат) ҳодисаси бўлиб, аниқ ҳиссий таъсир ўтказиш орқали инсонда жисмоний ва маънавий кучлар оқимининг кўпайишига, шодлик, завқланиш, тўла маънавий қониқиш ҳолати вужудга келишига имкон яратади. Гўзаллик доимо фойдалидир, лекин бу фойдалилик жамият тараққиёти учун хизмат қилишга мўлжалланган бўлади. Ва ниҳоят, гўзаллик, Шиллернинг ўринли ибораси билан айтганда, инсон озодлигининг рамзи сифатида ифода топади. Мустақил Республикамизда эркин маънавиятли шахс тарбияси муҳим вазифага айланган тарихий бир шароитда алоҳида аҳамият касб этади. Гўзаллик чексиз хилма-хилликка эга бўлади. Табиатдаги гўзаллик ижтимоий ҳаёт гўзаллигидан, фойдали амалий фаолиятидаги гўзаллик бадиий ижоддаги гўзалликдан фарқ қилади. Лекин гўзаллик қанчалик ўзининг ранго-ранглиги билан ажралиб турмасин, уларнинг барчаси қандайдир умумий туб белгиларга эга бўлиб, мана шу умумий туб белгилар туфайли уларнинг барчасини махсус илмий-фалсафий истилоҳ-гўзаллик тушунчаси орқали талқин этиш имконияти мавжуд.

Санъатда илғор эстетик орзунинг бўлиши санъат гўзаллиги билан боғлиқ зарурий, лекин ягона бўлмаган омилдир. Санъат гўзаллиги унинг ҳаққонийлигидан ажралмаган ҳолда қарор топади. Бадиий ҳақиқатсиз санъатда гўзаллик бўлиши мумкин эмас. Ҳақиқат ва гўзаллик бирлиги санъат тараққиётининг қонуниятларидан биридир. Мазкур қонидани нозик фаҳмлаш, ифода қилар экан, Шекспир ўзининг сонетларидан бирида: «Гўзаллик қимматли ҳақиқат билан яқунланиб, юз чандон гўзаллик кашф этади», — деб ёзган эди. Гўзалликни ҳаёт ҳақиқатидан ажратиб ташлашга ҳар қандай уриниш санъатга ҳалокатли таъсир қилиб, унинг фаол, ўзгарувчан аҳамиятини пасайтиради. Санъатдаги гўзалликни ҳақли равишда шаклли ва мазмуний бирлиги билан боғлаб мушоҳада этадилар. Камолотга, гўзалликка интилиш кўп жиҳатлардан энг мувофиқ шаклини излаб топиш билан боғлиқ бўлиб, бу шакл яратилмиш нарсанинг мазмунига мос келишини тақозо этади. Гўзаллик қонунлари бўйича яратиш мутаносиб шакл излаб топишни ўз ичига олади.

Шаклнинг мазмунга мос келиши санъатдаги гўзалликнинг мезони эканлиги ҳақидаги қоидага баъзи бир аниқликлар киритишимиз бу ерда ўринлидир. Масала қандай мазмун ҳақида гап бораётганлигидадир. Ёлғон, зарарли, ғоявий бузук мазмун ўзига яраша ифода топади, лекин бунинг натижасида санъат асари гўзаллигининг мезонларидан бири сифатида қараш мумкин бўладики, агар гап ижтимоий аҳамиятли, ғоявий, илғор, ҳаёт ҳақиқатига эга мазмун ҳақида борса ҳамда унга мувофиқ, баркамол шаклда бу мазмун ифодаланса.

Юкорида баён қилинган фикр-мулоҳазалардан ҳулоса ясаб шуни айтиш мумкинки, санъатдаги гўзаллик, унинг камолот даражаси кўп томонли, мураккаб тизим бирлигини англатиб, унинг таркибий қисмлари сифатида тасвир объектининг гўзаллиги, эстетик орзунинг ҳаққонийлиги ва илғорлиги, воқеликни билишнинг ҳақиқий ва чуқур мазмундор эканлиги, бадий маҳоратнинг юксаклиги намоён бўлади. Мазкур омиллар орасида эстетик орзу ўзининг ҳаққонийлиги, демократиклиги, инсонийлиги билан белгиловчи, система ташкил этувчи аҳамиятга моликдир.

Улуғворлик-эстетикали ва ахлоқий мезонлар билан боғланиб, ниҳоят даражада яққол ва бевосита амал қиладиган эстетикали мезоний тушунчани ташкил этади. Улуғворлик кўлами гўзаллик кўламидек чексиз ва бениҳоя. Улуғворлик табиатда, жамиятда, инсон ишларида, унинг фаолият маҳсулотларида жамлангандир. Улуғворлик белгисига эга бўлган барча нарсаларнинг, ҳодисаларнинг ҳаммасига ҳос бўлган умумийлик-уларнинг меъёрий баркамоллиги, шу қадарки, ундан ташқарида меъёр қонуни бузилиши мумкин.

Улуғворлик категорияси одамлар учун алоҳида аҳамиятли ҳодисалар сирасига киради. Бундай ҳодисалар моҳиятан шу қадар кенг кўламлики, улар ижтимоий тараққиётнинг маълум босқичида тўла ўзлаштирилиши мумкин бўлмайди, шунинг учун одамларни фаол ҳаракатга, ўзларидаги ижодий имкониятларни ишга солишга доимо рағбатлантиради.

Табиатда улуғворлик баланд тоғлар, қудратли шаршаралар, чексиз океанлар, мовий мавж ураётган денгизлар, тубсиз осмон ва ҳ. к. тимсолида намоён бўлади. Бу ердаги умумийлик-улардаги кенгкўлам, улканлик, буюклик, туганмасликдир. Табиатдаги улуғворлик инсонда ўзидаги заифлик эмас, балки табиат билан қўшилиб кетишга интилиш хиссини уйғотади. Улуғворлик ҳисси ўз-ўзидан эстетикали мазмунга эга бўлмаган қувонч, ҳайратланиш, эҳтиром, тан бериш туйғуларини ўз ичига қамраб олади. Буларга баъзида қўрқув ҳам қўшилади, лекин у инсонни камситмайди. Балки тўсиқларни енгиб ўтишга туртки беради.

Улуғворлик ҳисси умуминсоний, умумий белгилари билан бирга ижтимоий шартланган, аниқ-тарихий табиатга ҳам молик бўлади. Улуғворликка, ижтимоий ҳаётга, тарихий тараққиётга алоҳида таъсир ўтказувчи ҳодисалар ва жараёнлар ҳам киритилиши мумкин. Ижтимоий ҳаётда улуғворлик билан қаҳрамонлик, мардлик шу қадар қоришиб кетадики, уларни алоҳида-алоҳида мушоҳада этиш улуғворликнинг асосий мазмунидан маҳрум қилиб қўйиш билан баробар бўлар эди. Қаҳрамонликда улуғворликка ҳос эстетик ва ахлоқий бирлик айниқса тўла ва бевосита намоён бўлади. Ҳалқ фидоийлари, элу-юрт жонқуярларининг қиёфалари бир вақтнинг ўзида ҳам улуғвор, ҳам мардона намоён бўлади.

Ақлу қаҳрамонлик кўпчилик омма тушунчасида одатдан ташқари ноёб, нодир, кам учрайдиган ҳодисалар, лекин у кундалик ҳаётда, оддий шароитда энг содда, ҳамма амал қиладиган ахлоқий қоидалар доирасида ҳам содир бўлиши мумкинлигининг ўзи улуғвор аҳамият касб этади. Бу ҳақда жаҳон санъати тарихида биринчи бўлиб, А.П. Чехов айтган ва ёзган эди. Чехов орзусидаги қаҳрамонлик, мардлик-улуғворликни кундалик ҳалол меҳнатда, ахлоқий ақидаларга доимий тарзда амал қилишда ўз қадрини топади.

Улуғворлик меъморчиликда алоҳида аҳамият касб этади. Миср пирамидалари, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларидаги меъморчилик обидалари, юнонларнинг Парфенони, римликларнинг Колизей, ўрта аср готик бош черковлари, рус черков меъморчилигининг энг яхши намуналари, Росси, Растрелли каби меъморлар яратган гўзал бинолари, ўзларининг салобати, улуғворлиги билан кишини ҳайратда қолдиради.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, улуғворлик туйғусига фақат миқёс ўлчови билан эришилмайди. Агар айрим обидалар (Бобил минораси, Минораи Калон, Миср пирамидалари ва ҳ. к.) ўзларининг миқёслари кўлами билан ҳайрон қолдирсалар, бошқалари эса ўзининг алоҳида нафислиги, нозик ифодаси, ҳамоҳанглиги, юксак руҳланганлиги, атроф-муҳит билан узвий қўшилиб кетганлиги билан алоҳида аҳамият касб этган. Гўри амир, Шохизинда, Ичан Қалъа, Регистон майдони, Мир Араб мадрасаси, Исмоил Сомоний макбараси, Чор Минор, Бола ҳовуз масчити ва б. меъморчилик асарлари идрок этилганда инсонда ўзгача улуғворлик туйғуси вужудга келади.

Санъатда улуғворлик фожеалилик билан кўпинча ёнма-ён туради ва намоён бўлади, сирасини айтганда, бу икки эстетик категория ўртасида ўзига хос диалектик алоқадорлик мавжуд бўлиб, унда умумийлик ва фарқли томонлари ҳам бордир. Навоий ва Шекспир асарлари, шошмаком гўзал меъморчилик обидалари бир вақтнинг ўзида ҳам улуғворлик, ҳам фожеалилик руҳи билан суғорилгандир. Бундан, албатта фожеалилик-улуғворлик, улуғворлик-фожеалиликдир деган хулоса чиқариб бўлмайди. Масалан, Самарқанднинг Регистон майдонидаги мадрасалар, шубҳасиз, улуғвор бўлишлари билан бирга ҳеч қандай фожеали хис кўзғатмайдилар. Шекспирнинг Макбет хоним қиёфаси фожеали, лекин у ҳеч ҳам томошабинда улуғворлик туйғуси туғдирмайди. Санъатдаги улуғворлик бадиий мазмун ва шакл барча имкониятлари воситасида ифодаланади, лекин бунда ҳал қилувчи ролни ғоя ўйнайди. Муҳим аҳамиятли ғоя юксак руҳланган, мукаммал шаклнинг зарурлигини юзага келтириб, санъат асарининг буюклик даражасини белгилаб беради. Бу ҳолат ҳаётини ҳақиқатни очишга эмас, унга хизмат қилишга даъват этади.

Фожеалилик муаммоси ҳар доим фалсафий ва эстетикали тафаккур эътиборини ўзига жалб қилиб келган. Фожеалилик табиати тўғрисида фикр-мулоҳаза билдирмаган бирор бир мутафаккирни топиш амри маҳол бўлса керак, чунки фожеалиликда воқеий ҳаётнинг энг муҳим, чуқур зиддиятлари ва тўқнашувлари ҳаёт ва ўлим, озодлик ва зарурат, ақл ва туйғу, қонун ва бурч, шахсий ва ижтимоий томонлари намоён бўлади.

Кулгилилик инсоннинг дунё воқеа-ҳодисаларига ўзига хос муносабатларидан биридунёга кулгили нигоҳ билан қарашдир. Бундай қарашни мавжуд воқелик ва унинг беўхшов томонлари тўлдирди. Барча тадқиқотчилар бир овоздан кулгилилик категориясининг мураккаблиги ва уни тушунчалар системасини англаб, инъикос этиш жуда қийинлигидан нолийдилар ва огоҳлантирадилар. Масала шундаки, кулги кўзғайдиган ҳодисаларнинг бениҳоят кўплиги, энг муҳими, кулгилилик кўлами ҳамда чегарасининг ўта ҳаракатчан, қўнимсиз, ўзгарувчан бўлиши натижасида нима, қачон, қаерда, қандай шароитда кулги кўзғайдию, нима, қачон, қаерда, қандай шароитда кулгини тўхтатади ёки умуман гулгига олиб келмайди деган саволга бир мазмунда жавоб топиб бўлмайди. Кулгилилик таърифи, илмий тушунчасига нисбатан ишлаб чиқилган нуқтаи назарлар, фикр-мулоҳазаларнинг ўта хилма-хиллиги, рангоранглиги шундан келиб чиққандир. Кулгилиликка нисбатан мавжуд бўлган қарашларнинг хилма-хиллиги, табиийки, нафақат нарса, ҳодиса билан боғланибгина қолмай, балки унинг ижтимоий алоқадорлиги, гўзаллик ва кулгилилик тушунчаларининг у ёки бу талқини билан боғланганлигидир.

Кулгилилик тушунчаси талқинининг ҳар бири одатдагидек ўзининг аниқ, оқил мағзига эга бўлади, кулгилиликка ҳақиқатда ҳам хос бўлган баъзи томонларини очиб беради, лекин шу билан бирга бир томонламалик касалига учраб, кулгилиликнинг қандайдир бир томонини бўрттириб, ҳаддан ташқари ошириб юборадида кейин уни кулгилиликнинг мутлоқ қондасига айлантиришади.

Кулгилилик бошқа эстетикали ҳодисалар сингари фақат объектив томонга эга бўлмай, субъектив томонларни ҳам ўзида бирлаштиради. Кулгилиликнинг субъектив томони-кенг маънодаги ҳазил (юмор) туйғусидир. (Мольер ҳазил туйғусини инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган хусусияти деб атаган эди.) Кулгилиликнинг субъектив томони бўлган ҳазил туйғуси шахснинг табиий ва эркин, бевосита идрок этиш натижасида хилма-хил кулгили беўхшовликларни кўриб, англаб, уларга кулги билан жавоб бериш қобилияти ифодасидир. Ҳазил туйғуси жуда мураккаб ақлий туйғу бўлиб, унда шахс ўзининг бутун борлиғи билан намоён бўлади, унинг ҳис-туйғу ва ақл маданияти, орзу-умидлари матни ва табиати намоёиш этилади. Халқ орасида кенг тарқалган: «Дўстларинг кимлигини менга айтсанг, сенинг кимлигингни мен айтиб бераман» нақлига қиёс қилиб, бу ерда биз ҳам: «Нима ҳақда кулаётганингни менга айтсанг, сенинг кимлигингни мен айтаман» дейишимиз мумкин бўлар эди.

Эстетикали англаш ижтимоий онгнинг махсус шакли сифатида эстетикали фаолият билан узвий боғлиқ бўлиб, эстетикали фаолият жараёнида шаклланади ва қарор топади. Эстетикали онг аслида эстетикали фаолият маҳсулидир.

Эстетикали онг бадий онг билан чамбарчас боғлиқ. Улар бир-бирига яқин тушунчалар бўлсада, айнан бир маънони англатмайди. Эстетикали онг воқеликни бутун борлиғича идрок этиб, қайта ишлаш жараёнида вужудга келса, бадий онг санъатни яратиш ва идрок этиш жараёнида намоён бўлади. Бадий онг бадий асарлар тизимида ифодаланса, эстетикали онгнинг акс этиш кўлами анча кенг бўлиб, у одамларнинг меҳнат фаолиятида, унинг натижаларида, моддий ва маънавий қадриятларда ўз ифодасини топади.

Эстетикали онгнинг ижтимоий онг шакли сифатидаги кўринишидан якка одам эстетикали онги кўриниши фарқ қилади. Якка одам эстетикали онги-аниқ бир шахс онги, маънавий дунёсининг бир қисми бўлиб, кенг маънода у ҳам ижтимоий мазмун касб этади, яъни ижтимоий ҳаёт жараёнида шаклланиб, ривожланиб, жамият маҳсулига айланади.

Эстетикали онг билан якка одам эстетикали онги ўз субъектларига эгалик жиҳатидан ҳам фарқланадилар. Ижтимоий табақалар, қатламалар, гуруҳлар, миллатлар, элатлар, халқлар эстетикали онг субъекти сифатида намоён бўлса якка одам, эстетикали онгнинг субъекти - муайян бир шахсдир.

Эстетикали онг ва якка одам эстетикали онги ўз мазмуни жиҳатидан ҳам фарқланади. Жамият эстетикали онги ижтимоий ҳаётдаги эстетикани тўла қамраб олади. Якка одам эстетикали онги эса фақат битта шахс маънавий дунёсидаги эстетикали соҳани ўз ичига олади.. Якка шахс эстетикали онги ижтимоий эстетикали таркибида ҳаракат қилади, яъни у билан ички боғлиқликка эга бўлади. Уларни бир-биридан фақат илмий-назарий таҳлил қилиш орқали айрим-айрим ҳолда олиб кўриш мумкин.

Энг яхши санъат асарлари илм-фан кишисида хаёл-фараз вужудга келтиради ва яхлит, эстетика ҳис-туйғусини уйғунлаштиради, ғайритабий тафаккур қилиш қобилиятини оширади, эркин дунёқараш бахш этади, юксак мулоқот маданиятини шакллантиради, ҳозирги фан равнақи учун муҳим аҳамият касб этадиган қобилият-имкониятларини сафарбар қилишга ундайди.

12-мавзу: Санъатнинг келиб чиқиши ва тараққиёти, унинг кундалик ҳаётдаги аҳамияти

Режа:

1. Санъатнинг нафосатли моҳияти
2. Бадиий ижод жараёни
3. Санъатнинг кундалик ҳаётдаги аҳамияти

Санъат кенг маъноли тушунчадир. Зеро, санъат инсон меҳнати, ақл-идроки, шуури билан яратилган, вужудга келган, ижод қилинган нарсалардир. Санъат инсон фаолиятининг ижодкорлик турини англатиб, ҳар бир санъат асарида шахснинг ўзига хос истеъдоди намоён бўлади. Ва ниҳоят, санъат инсоннинг маҳорати билан чамбарчас боғлиқдир. Санъат, кенг маънода, бадиий кадрятлар, уларни яратиш (бадиий ижод қилиш) ва истеъмол (бадиий идрок этиш) жараёнларини ҳам қамраб олади. санъат ҳозирги даврга қадар инсоният тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. Ўзбекистон ҳудудида, Испания, Саҳрои Кабир ва бошқа бир қатор қадимий ўлкаларда учрайдиган қояларга ўйиб туширилган ҳайвонларнинг тасвирлари ҳозирги давр нуқтаи назаридан ҳам нафосатли қийматга эга. Бу ёдгорликлар бадиий фаолият куртаклари эндигина кўриниб келаётган инсон нафосатли фаолиятининг натижалари эди.

Санъат тарихий тараққиёт жараёнида ҳамиша ижтимоий эҳтижларни қондириб келган. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мураккаб, ранго-ранг муносабатлари билан алоқадор бўлиб, у бир вақтнинг ўзида ҳам меҳнатнинг алоҳида тури, ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг махсус соҳаси, ҳам ижтимоий онгнинг бир шакли, ҳам ўзига хос билим соҳаси, ҳам ижодий фаолиятнинг бир кўриниши сифатида амал қилади. Санъат ижтимоий ҳаётнинг мустақил бир соҳаси бўлиб, ўзига хос қонуниятлари вазибаларига кўра у алоҳида жамият бирлигини ифодалайди. Санъат жамиятнинг барча томонларига таъсир ўтказади, ижтимоий онгнинг барча шакллари билан алоқага киришади, ҳаётнинг турли жабҳаларида одамлар фаолият олиб боришларини рағбатлантиради.

Санъат билан ижтимоий ҳаётни боғлаб турадиган жуда кўп воситачи халқалар мавжуд. Ҳар қандай бадиий ҳодиса-муайян асар, услубий йўналиш бўлсин, улар вужудга келиши ва ривожланишида диний, ахлоқий амалларнинг таъсир кучи даражаси билан белгиланадилар, баҳоланадилар, ўлчанадилар.

Санъат тараққиётининг нисбий мустақиллиги шу билан изоҳланадики, жамият бадиий раванқининг даражаси ҳамма вақт ҳам унинг иқтисодий тараққиёти даражасига мос келавермайди. Санъатнинг тараққиёти ёки таназзули, унинг у ёки бу тури, кўринишининг ёрқин ифода топиши аниқ ижтимоий муносабатлар табиатига, муайян гуруҳий кучлар нисбатига, мафкуравий ҳаёт хусусиятларига, жамиятда шахс эгаллаб турган мақомига, албатта, боғлиқдир. Масалан, қадимги дунё санъатининг раванқи бир қатор шарт-шароитлар ва омилларнинг бир-бирига мос келиши ва ўта қулай вазиятнинг вужудга келиши орқасида қарор топди. Санъатнинг жамият ҳаётида нисбий мустақил амал қилиши ворисийлик қонуниятининг намоён бўлиши билан ҳам боғлиқ. Ворисийлик фақат санъатга хос булган ҳодиса эмас. У ижтимоий онгнинг ҳамма шаклларига тааллуқлидир. Ворисийлик жамият моддий асоси билан боғлиқ бўлган сиёсий ва ҳуқуқий онг соҳаларида кўпроқ намоён бўлади.

Ворисийлик маънавий ҳаётнинг ҳаётнинг барча жабҳаларида мавжуд. Аммо, ҳаётнинг барча томонларини қамраб олувчи иқтисодий заминдан анча йироқ бўлган санъатда ворисийлик ёрқин, тўла, ҳар томонлама тарзда намоён бўлади. Санъатнинг ҳамма қирралари- мавзу йўналиши, ғоявий-руҳий қоида ва оҳанглари, ижодий ақидалари, услуби, тур ва шакллариининг ифодали воситалари ворисийликдан айниқса бўртиб кўринади.

Шундай қилиб, санъат нафақат инсоннинг ўзини, балки унинг идрок этиши мумкин бўлган барча нарсаларни, воқеа-ҳодисаларни акс эттириб, ҳиссий туйғу келтириб чиқаради. санъат инсонни бевосита акс эттирмасада, биро насага инсон муносабатини фаол ифодалайди, бирор нарсани инсон мезони билан баҳолайди. Баҳолашда эса ҳамиша инсон моҳиятини

англашга қаратилган билиш ҳолати мавжуддир. Санъат нарсаларда, табиат ҳодисаларида инсон учун аҳамиятли бўлган маъно излайди, қидириб топади ва ишга солади. Санъат воқеликнинг ҳар қандай ҳодисасида ижтимоий маъно пайдо қилади.

Санъат ва ахлоқнинг бош мавзуи инсондир. Санъат инсоннинг мақсад-манфаатлари, фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғулари, ички кечинмалари нуқтаи назаридан акс эттирса, ахлоқ инсон ижтимоий алоқа лари ва муносабатларининг мағзига сингиб кетади. Ҳаётда, майян жамиятда ахлоқ-одобга алоқадор бўлмаган бирор воқеа-ҳодиса содир бўлмайди. Одамларнинг ўзаро муносабатлари ва муомалалари ахлоқнинг бевосита объекти бўлиб хизмат қилади. Санъат қадим даврлардан бери дин билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. Қадимдан санъат ва дин ақидавий бир бутунликни ташкил этган эди. Санъат ва дин ижтимоий онгнинг маънавий амалий шакллари қаторига мансуб бўлиб, уларнинг иккаласи ҳам иқтисодий замин устидаги ғоявий устқурманинг «юқори қавати»дан ўрин эгаллайди.

Санъат ва дин заминидан ётган ҳис-туйғу бир хил маънога эга эмас. Масалан, санъатда ҳам, динда ҳам ҳаёл суриш мавжуд бўлиб, бадиий ҳаёл суриш диний ҳаёлдан тубдан фарқ қилади. Дин воқеликка мавҳум, қиёсий тарзда ҳаёл қилса, санъатда ҳаёл воқеликка нисбатан рамз-тимсоллар воситасида қаратилган бўлади.

Санъатнинг ижтимоий мазмуни халқчиллик тушунчаси орқали намоён бўлади. Бу тушунча ҳозирги шароитда муҳим аҳамиятга молик бўлиб бормоқда. Умуминсоний ва миллий манфаатлар ҳамда кадриятларга амал қилиш санъат халқчиллигини таъминлайди.

Нафосат назариясида халқчиллик муаммоси муҳим ўрин тутди. Санъатда халқчиллик унинг ворисийлик, тарихийлик, миллийлик ва умуминсоний тушунчалари билан назарий ва амалий жиҳатдан чирмашиб кетган.

Оғзаки ва ёзма адабиётнинг фарқи уларни идрок этишда ҳам кўринади. Оғзаки адабиётни идрок этиш одатда жамоавий тарзда содир бўлса, ёзма адабиёт идроки яқка, шахсийдир. Бадиий адабиёт санъат тури сифатида ўзининг ички тизимига, ўзига хос тур, хил, кўринишига, услубига эга. Масалан, қадимги Юнонистон бадиий маданияти тарихида бадиий адабиёт доираси унинг уч катта адабий тури-хили-эпик, лирик, драматик кўринишларини қамраб олган эди. Эпик тур, аввало, воқеаларни бадиий ўзлаштириш билан, лирик тур-кайфият ёки руҳий ҳолат билан, драматик тур-ҳаракат билан боғлиқ амал қилган эди. Бу уч тур-хилнинг барча белгилари бадиий акс эттириш учун зарур бўлган воқелик билан чамбарчас боғлиқ.

Бадиий адабиётнинг эпик турида воқелик кенг ва кўп томонли ҳолда қамраб олинади, инсон ҳулқ-атворини шакллантирадиган ва уни ҳаракат қилишга ундайдиган шарт-шароитлар билан узвий боғлиқ тарзда баён қилинади. Унда ташқи олам қонуни ҳукмронлик қилади, тасвирланаётган воқеликка, нарсаларга муаллиф муносабати, одатда, баён қилиш услуби асар тартиби ичига яширинган бўлади. Эпик асар ҳамма вақт эркин ёзма баён (иншо) усулида ифодаланади, унда кўпроқ тасвирлаш устунлик қилади. Эпик асар мазмуни тасвирий қисмлар, қаҳрамонларнинг фикр-мулоҳазалари ва кечинмалари тасвири орқали намоён бўлади.

Эпик адабиётда воқелик тасвирининг кенглиги, муфассаллиги, ҳаёт манзараларини яхлит яратишга интилиш, воқеалар тасвирини баён қилиш тарзи бу турнинг баъзи шаклий белгиларини ҳам изоҳлайди. Тасвирнинг баён тарзи, унинг батафсиллиги қисмларининг нисбий мустақиллиги, ҳаракат содир бўлишининг секин-асталиги, асар бадиий тизимининг эркин таркиб топиши, ҳаракатнинг тугал эмаслиги каби белгилар шулар жумласидандир. Эпик асарлар ўз мазмуни ва шаклий белгилари жиҳатидан насрий ифодага мойил бўлиб, унда тўла ва жозибали бўй кўрсатади. Эпик адабиёт кўпроқ насрий баёнга мўлжалланган ҳолда, лирик адабиёт асосан назм орқали баён этилади. Агар эпик асарларда воқеликнинг кенг манзараси-ташқи олам руҳи ҳукмрон бўлса, лирик адабиётда кўпроқ инсон ички ҳолати ифодаланади. Арасту таъкидлаганидек, лирик адабиёт муаллифи ўзи яратган асари билан яхлит бирликни ташкил қилади ва бунда ўзлигини ҳам сақлаб қолади. Баъзан лирикада тасвир томонлар заиф ҳолда акс этиб, кўпроқ муаллиф фикр ва туйғулари ифодаланади. Бу унинг воқеликни акс эттиришининг муҳим шакли бўлиб қолишига ҳалал бермайди. Лирик адабиётда ташқи дунё бевосита эмас, билвосита, яъни фикр ва туйғулар орқали акс эттирилади. Шоирнинг шахсий фикр ва туйғулари ўзи яшаб турган даврнинг илғор фикр ва туйғуларига ҳамоҳанг тарзда умумхалқ, умуминсоний аҳамият касб этади. Бунга

Яссавий, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Турди, Махтумқули, Муқимий, Фурқат, Чўлпон, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов лирикаси ёркин мисол бўлади. Лирикада фикр билан туйғу чирмашиб, туташиб кетади. Унда сезги билан безанган, ҳис-туйғулар билан тўлиб тошган фикр бевосита кечинмалар шаклида намоён бўлади. Лирика олам ва инсон ҳақида энг мураккаб, энг теран фикрларни ифодалаш қудратига эга. Лирика бевосита тасвир услубидан фойдаланмаслиги жиҳатидан мусиқа ва рақсга яқин бўлсада, ўзининг сўз билан қатъий бирлиги туфайли у инсон маънавий ҳаётининг ҳамма қирраларини ифодалаш имкониятига эгадир. Бадиий адабиётнинг кўпгина асарлари бир вақтнинг ўзида ҳамэпик, ҳам лирик тур белгиларига эга бўлади. Масалан, ўзбек адабиётида Чўлпон ва Усмон Носир, Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидов лирикасида бадиий услуб хилма-хиллигидан қатъий назар, улар ижодида лирик ва эпик томонлар қоришмасимавжудлигини кўрамиз. уларнинг ҳам лирик, ҳам эпик асарлар яратишга мойилликлари мантиқий тарзда бу шоирлар ижодида драматургик турни пайдо қилди.

Бадиий адабиётнинг драматургия тури, аввало, сахналаштиришга мўлжалланган асарлар бўлиб, уни ҳам адабиёт тури, ҳам театр қисми деб атайдилар. Бу тур ҳаётнинг драматик лаҳзалари ва томонларини янада тўлароқ акс эттириш талаб-эҳтиёжларидан келиб чиққан бўлиб, ҳар қандай драматик асар асосини зиддият (конфликт) ташкил қилади. Драма асарларида кундалик ҳаётнинг туб ўзгаришларга мойиллигидан далолат берувчи томонларини тўлақонли очиб беришда мавзу асосий ўрин эгаллайди.

Драматик асарларда ўз олдларига аниқ-равшан мақсад ва вазифалар қўйган иродали кишилар юзма-юз келиб тўқнашадилар. Тўқнашув қудрати эса кўп жиҳатдан ирода намоён бўлиши ва унинг ифода кучига боғлиқ бўлади. Драматик тўқнашув хусусияти ўз навбатида драматик ҳаракат хусусиятини белгилаб беради. Драматик ҳаракатда эса инсон рухий тахлили, унинг фикр-туйғуси, инсоний сифатлари намоён бўлади. Драматик асарларда ҳаёт уйғунлиги тўла намоён бўлар экан, драматик ҳаракат мумкин қадар фаолликка, бир мақсадга йўналганликка, тамошабинга бевосита таъсир ўтказишга интилади. Бу эса суҳбат (диалог) орқали амалга ошади. Суҳбат жараёнида ҳар бир сўз, воқеа-ҳодиса, ҳар бир ҳагги-ҳаракат, ибора бошқа одам (суҳбатдош) га фаол тасир ўтказиш сифатида ўрин эгаллайди. Бадиий адабиётнинг турлари ўз навбатида бир неча хил ва кўринишларга бўлинади. Улар эпик турда халқ эпоси; эпик дoston, роман-эпопея, роман, қисса; лирик турда-қасида, туюқ, рубоий, ғазал, мустаҳзод, шеър; драматик турда-фожеа (трагедия), комедия, драма кабилардир. Уларнинг ҳар бирини жанр деб аташ ҳам қабул қилинган бўлиб, мазмун умумийлиги, ҳаётий ҳодисалар танлови, ғоявий-эстетик баҳоланганлиги, ҳис-туйғули таъсир кучи билан изоҳланади. Ҳар бир жанр ўзига хос белгилари, бадиий воситалар мажмуининг нисбий қарор топганлиги билан бир-биридан фарқ қилади. Бадиий адабиёт санъатнинг барча турларига таъсир ўтказиб келди ва ҳозир ҳам ўтказмоқда. Бадиий адабиёт таъсиридан ҳоли бўлган бадиий ижод соҳаси йўқ бўлиб, унда илк бор қаламга олинган мавзу, ғоя, оҳанг, қиёфа, ҳулқ-атвор кейинроқ санъатнинг бошқа турларига ҳам кўчиши мумкин. Санъатнинг театр ва кино каби қоришма турларига ҳам бадиий адабиёт илк асос вазифасини бажаради. Ниҳоят, санъат тараққиётининг ҳозирги босқичига хос бўлган бадиий қоришма вужудга келишида ҳам адабиёт асосий уйғунлаштирувчи ва жамловчи омиллардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Тасвирий санъат тизимига мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм (графика) мансуб бўлиб, уларнинг вужудга келиши инсоният тарихининг энг қадимги даврларига бориб тақалади. Қадимги дунё мусаввирлари ўзларининг манфаат ва эҳтиёжларига мос бўлган тимсоллар яратганлар. Қояларда тасвирланган жониворлар воқелик ҳодисалари, ҳаёт манзаралари ўрнини босарди. Дастлабки тасвирдаёқ эстетик зарралар мавжуд бўлса ҳам, улар фойдали-амалий мақсадларга бўйсундирилган тарзда ифодаллаган эди. Санъатнинг эндигона юзага келаётган шаклларида соғлом ҳис-туйғулар, идрок ёркинлиги ва тиниқлиги, кузатиш зийраклиги намоён бўларди. Бунда инсоннинг ўз атрофидаги оламни қиёфали яратишга бўлган кучли интилиши бошланғич шаклларда намоён бўлаётган эди. Тасвирий санъат фойдали-амалий мақсадлар ҳукмронлигидан тобора «форифланиб» бадиий фаолиятнинг ихтисослаштирилган шаклига айланиб борди, бу жараён эса кўп асрларга чўзилиб кетди.

Санъат инсон фаолиятининг эстетик бўлмаган соҳалари билан чамбарчас боғлиқлиги қадимги дунё, ўрта асрлар, Уйғониш даври давомида сезилиб туради. Тасвирий санъат ўзининг нафосатли хислатларига ва эстетик нафосатли мақомига эга бўлиб боргани сари унинг айрим турлари ва жанрлари ажралиб чиқа бошлади. Унинг мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм каби турлари ва жанрлари секин-аста мустақил тасвир кўламига ва тасвирий-ифодавий воситаларига эга бўла бошлади. Тасвирий санъатнинг мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм турлари бир-бири билан боғлиқ бўлиб, бу боғлиқлик баъзан ошқора, очиқ тарзда амал қилади. Тасвирий санъат турларининг бир-биридан фарқ қилиши-уларнинг ҳар бири воқелик манзарасини акс эттириши билан белгиланади, лекин пировардида улар бир тизимга бирлашадилар. Мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расмнинг ифода воситалари хилма-хил бўлиб тасвирланаётган ва ифодаланаётган нарсалар ўртасидаги чегаралар шартлилик ҳамда нисбийликка эгадир. Ҳар бир санъат турида тасвир билан ифода чирмашиб кетган бўлади. Ифодалилик, яъни санъаткорнинг воқеликка муносабати тасвирий санъатнинг ҳам муҳим хусусиятидир. Мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расмнинг умумий хусусияти улар барчасининг тасвир орқали ифода этишидадир. Мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, чизиқли расм санъатнинг фазоли хиллари бўлиб, улар воқеликни фазоли инъикос эттиради. Уларда тасвирланаётган ҳодисалар мўътадиллик усусиятига эга бўлиб, битта воқеа ёки унинг бир лаҳзасини танлаб тасвирлаш орқали ҳаракатдаги ва ривожланишдаги ҳаётнинг бутун мураккаблиги ва бойлигини кўрсатиш қудратига эга. Улар фазовий ҳодисаларни бевосита, вақт ўлчовидагиларни эса билвосита томошабинда ўй-хаёллар ва тасаввурлар ҳосил қилиш орқали намоён қилади. Тасвирий санъат турлари ҳаётда бевосита жисмий ифодаси бўлмаган туйғули ва ақлий жараёнларни акс эттиришда адабиёт ва мусиқа турларига ён берган ҳолда, ҳаёт муқимлиги ва мўътадиллигини, ундаги ўлмас ва барқарор қадриятларни очиб беришда бошқа санъат турларидан устунлик қилади. Мусаввир кўз кўриб турган моддий ижодий тасаввурида қайта ишлаб, текисликда тасвирлайди. Бўёқлар, чизиқлар ва улар аралашмасидан фойдаланиб, дунёнинг барча манзараларини акс эттиради, унинг марказида эса инсон туради. Мусаввирликда инсон қиёфаси тўғридан-тўғри ҳамда унинг атрофидаги моддий дунёга муносабати ифодаланади.

Мусаввирликда дунёнинг кўриниб турган ранго-ранг бойлигини алоҳида сезгирлик ва эркинлик билан акс эттирилади. Агар ҳайкалтарошликда ҳодисаларнинг нисбий мўътадиллиги ва муайянлиги акс этса, мусаввирлик оламнинг ўзгаришларини, ҳаёт оқимини тасвирлайди. Мусаввирликда кўз илғайдиган қиёфалар ўзига хос санъат «тили»-ранг ёрдамида яратилади. Мусаввир ранг орқали бўёқлари мутаносиблигини, унинг моддий моҳиятини, одамлар ҳис-туйғусини, ирода кучини, ҳатти-ҳаракатларини хилма-хил кўринишларда ифодалайди. Тасвирий санъатда нур-соя воситасини воқеликдаги нур ва соя уйғунлиги вужудга келтиради. Тус, ранг воқеликдаги барча нарсалар ва ҳодисаларга хос. Мусаввир дунёнинг нур-соя бойлигини айнан кўчирмайди, балки уни синчковлик билан танлаб ажратади, нур-соя воситасида одамлар ва нарсалар ҳажмлигини, табиат гўзаллигини, ҳаво тиниқлигини тасвирлаб, воқеликда нур ва соя товланишининг энг нозик қирраларини намоён қилади. Нур-соя дунёнинг кўз илғайган нарсалар ранглари бадий яратибгина қолмай, у мусаввир бадий режаси мазмунини, унинг воқеликка бўлган муносабатини ҳам ифодалайди. Мусаввирликнинг илк асоси-расмдир. Расм суратнинг ўзига хос умуртқасини, синч-устунини англаиб, жисм шаклини, атроф чизиқларини, бадий тизимини белгилайди, жиҳозлар ва одамлар ҳар бирининг ўз ўринларини, асосий белгиларини кўрсатиб беради. Бир қатор буюк мусаввирлар ўз асарларини дастлабки кўмир ва қалам билан туширилган расмларсиз яратганликлари расмнинг мусаввирлик санъатидаги аҳамиятини камситмайди. Улар мазкур асарларни яратиш жараёнида мўйқаламларини шу қадар юксак маҳорат билан ишга солганларки, бир вақтнинг ўзида ҳам расм солганлар, ҳам сурат яратганлар.

Мусаввирлик воситалари тизимида бадий тузилма (композиция) катта аҳамият касб этади, мусаввир ёзувчига ўхшаб воқеаларни кетма-кет акс эттирмайди, балки тасвирланаётган воқеанинг муайян бир лаҳзасини ажратиб олиб, ҳар бирининг ўз ўрнини, асосий белгиларини кўрсатиб беради. Мусаввирликда бадий тузилма (композиция) фазоли табиатга молик бўлса ҳам,

томошабин ҳиссини уйғотади. Мусаввир бадий тузилма ва вазн орқали ўз асарининг вақтли доирасини кенгайтиради. Мусаввирликнинг наққошлик, ёдгорлик ва дастгоҳлик кўринишлари мавжуд. Наққошлик аслида меъморчилик билан боғланган бўлиб, деворий суратларда, биринчи навбатда, сувоқ устига туширилган расмда ифода топади. Бу дастгоҳлик кўринишидан аввал вужудга келган бўлиб, рассомчиликда узоқ вақт етакчилик қилган. Умумлаштириш даражаси ўта лўндалик, шаклийлик услуби наққошлик санъати рамзий «тили»нинг белгиларидир.

Дастгоҳлик мусаввирлик асослари музейларда, кўргазмаларда намоёниш этилади. У ўзининг кўп қиррали кўринишлари (мавзули сурат, расм, манзара, натюрморт) орқали воқелик томонларини ёритиб беради. Чизиқли расмни тадқиқотчилар мусаввирликнинг бир кўриниши сифатида таҳлил қиладилар. Узоқ йиллар давомида чизиқли расм рассомчилик ва ҳайкалтарошлик билан таркибий бирликда ривожланиб келди. Чизиқли расм ўзининг тежамли ва лўнда воситалари орқали воқелик ҳақида кўп нарса билдираётгандек бўлади. Чизиқли расм умумий мавзу атрофида бирлашган бир қатор расмлар яратиш имкониятлари ҳамда веқелик ходисаларини кенг қамраб олиш жиҳатидан бадий адабиётга яқин туради.

Чизиқли расм ҳаёт ходисаларини тезроқ акс эттириши билан оммавийлик хусусиятига эга. Уни кўргазмаларда намоёниш қилиш билан бирга кўп нусхаларда кўпайтириб тарқатиш мумкин. Чизиқли расм улкан ижтимоий аҳамият касб этади. Айниқса, халқ ва юрт тақдирида бурилиш нуқталари, оғир кунлар (уруш, офат в.х) бўлганда одамларни жипслаштириш ва сафарбар қилиш қудратига эга бўлади.

Амалий чизиқли расм бадий ижод турлари билан боғлиқ ҳолда саноат чизма расмлари (махсулот белгиси-этикетка, почта маркалари, аломат-белги рамзи-эмблемалар; кўкракка тақиладиган белги-значоклар, давлат нишонлари ва б.) китобларга туширилган расмлар кўринишида ҳам амал қилади.

Тасвирий санъатнинг энг муҳим турларидан бири-ҳайкалтарошлиқдир. У жонли мавжудотлар, воқеа-ходисаларни ҳажмли шаклларда акс эттиради. Мәрмартош, оддий тош, ҳарсанг тош, ёғоч, металл, гипс ва бошқалар ҳайкалтарошлиқдаги моддий ашёлар бўлиб хизмат қилади. Қадимги ҳайкалтарошлик асарлари нарсалар ранги билан мос бўёқларда бўяларди. Кейинчалик ҳайкалтарошлик мустақил санъат тури сифатида рангдан халос бўлди. Ранг ишлатилган тақдирда ҳам у тасвирланаётган нарса рангидан тубдан фарқ қилади. Ҳайкалтарошлиқда ҳажм асосий тасвирий-ифодалари восита, ранг эса ёрдамчи восита вазифасини бажаради.

Ҳайкалтарошлиқда асосан инсон қисман жониворлар акс эттирилади. Унда инсон ҳажмли, майин-эгиловчан, қиёфа ва фазоли шакллар воситасида тасвирланади. Ҳайкал шундай томошалар идрок этишга мўлжалланганки, мушоҳада этаётган томошабин унинг ҳамма томонини кўра олади. Шу боис ҳайкалтарошлиқда асосий бадий воситалар ҳажм, акс-соя (силуэт), вазн-оҳанг, майин-эгиловчанлик белгилари шундай жойлаштириладики, унинг барча томонлари кўриниб туради, акс-соя эса фазода яққол гавдаланади.

Бадий суратга олиш (фотография) тасвирий санъатнинг энг ёш туридир. Суратга олиш техникаси билан боғлиқ ҳолда, нарсаларни икки ўлчамли текисликда суратга олишнинг техник воситаси сифатида бошланиб, кейин санъат турига ўсиб чиқди. Фото санъати аввал сурат кўринишида рассомчилик ва чизиқли расм таъсири остида қарор топиб, кейин фотографиянинг кино санъати билан бирга ривожланди. Суратга олиш кўп жиҳатдан кино санъатининг раванг топишига асос бўлди ва шундан фото маҳсус санъат турига айланди.

Бадий суратга олиш тасвирий санъатнинг тур ва кўринишларига, айниқса, мусаввирликка катта таъсир қилади. Бир томондан унинг ўзи ривожланади, иккинчи томондан, яъни, усулларни «кўчириб» ўтказади. Ҳозирги кунда фото санъати бадий маданиятининг ажралмас қисмига айланиб қолди. Жамоа бадий қиёфасини яратишда ҳам беқиёс аҳамият касб этмоқда.

Ифодалари санъат турлари тизимига безакли амалий, меъморчилик ва мусиқа санъати турлари киради. Юзаки қараганда бир-биридан узоқ бу турларни уларга хос бўлган қиёфаларни вақтли мезонда намоён бўлиши ҳамда воқеликни англаш жараёнида ходисаларнинг ҳис-

туйғуларсиз ифодаланиши бирлаштиради. Бу ижод турлари ўзининг ғоявий-нафосатли бурч-вазифаларини асосан ифодали воситалар орқали амалга оширади.

Безакли-амалий санъат тури тасвири санъат турларига яқинроқ туради. Унда ҳам равшан ифодаланувчи томонлар мавжуд. Лекин унинг тасвирий санъат асарларидан фарқланувчи бир талай жиҳатлари ҳам бор. Безакли-амалий санъат амалий мақсадларга мўлжалланган бўлади. Уларнинг бадиий қиймати фойдали-амалий қийматидан келиб чиқади. Бу санъат тури инсон фаолиятининг бадиий ва бадиий бўлмаган соҳалари оралиғидан жой олади.

Безак нақш билан чамбарчас боғлиқ. Нақш нарса-буюмнинг бадиий шаклга айланишидир. Нақш моддий ашёлар билан, яъни нарса-буюм билан мустаҳкам ва бевосита боғлиқ эмас. Битта нақш хилма-хил нарса-буюмларни безаб турганлигини ҳар қадамда учратиш мумкин. Кўпинча нақш геометрик ва тасвирий томонлар вазнли алмашилиб туришига чекилган безак кўринишида намоён бўлади. Нақшда вазн, тенг томонлилик, мутаносиблик ҳисси кучли намоён бўлади ва қарор топади. Унда ҳодисаларнинг бевосита туйғули қиёфасидан мавҳумотга йўғрилган ҳис-туйғулар қарор топади. Нақшда тасвирий томон бўлиши мумкин («ўсимлик» ёки «жонивор» нақшлар), аммо у ёрдамчи вазифани адо этади. Нақш қувонч ва қайғу, осойишталик ва безовталиқ каби энг умумий туйғу ва қайфият ҳолатларни ифодалайди.

Тарихий тараққиётнинг турли даврларида у ёки бу ғоявий-туйғули оҳанглар нақшда устивор даражада намоён бўлади. Халқ ҳаёти ва унинг руҳий ҳолати хусусиятлари геометрик, ўсимлик ёки жониворлар мутаносибликларида бажарилган етакчи нақш оҳангларида ифода топади. Техника эстетикасининг амалий кўриниши бўлган «дизайн»нинг вужудга келиши, техника лойиҳаларининг маиший нарса-буюмлар соҳасига ҳам тадбиқ этилиши натижасида техника ва безакли амалий санъат бирлиги шаклланди ва ўзаро таъсир ўтказиш жараёнлари йўлга қўйилди.

Одамларни нафосатли тарбиялашда ҳам безакли-амалий санъатнинг аҳамияти бекиёсдир. У ўзининг амалий-фойдали томонлари билан миллионларга доимий равишда нафосатли таъсир ўтказиб туради.

Санъат турлари орасида меъморчилик алоҳида ўрин эгаллайди. Меъморчилик инсон яшаш муҳитини уюштиришда, унинг ҳаёт фаолиятида улкан аҳамият касб этади. Унда санъат ва бошқа фаолият соҳалари ўртасидаги чекланганлик йўқ. У икки томолама бўлиб, ҳам моддий, ҳам маънавий маданиятга тааллуқлидир.

Меъморчиликнинг бадиий томони амалий томонига бўйсундирилган бўлади. Меъморчиликда бадиий (қиёфали ифода) аввало, бинолар ёки улар мажмуининг ижтимоий аҳамиятлигида кўринади. Бу ҳол унинг бадиий имкониятларини янада оширади ва меъморчилик хусусиятларини белгилаб беради.

Бошқа санъат турларида бўлганидек, меъморчиликда ҳам билиш ўзига хос тарзда намоён бўлади. Алоҳида иншоот ёки мажмуа тарзидаги меъморчилик асарлари тарихий давр яхлит қиёфасини вужудга келтиради. У ўз даврининг энг умумий ва ўзига хос фикр ва туйғуларини умумлашган ва мужассамлашган тарзда ифодалайди. Меъморчилик асарлари вокеликни бевосита тасвир этмайди, балки инсон кечинмаларини акс эттиради. Донишмандлар меъморчиликни «қотишма» мусиқа ёки «тошдаги дoston» деб таърифлаганлар. Булар меъморчилик тўла тавсифини англатмасида, унинг табиатини белгилайди. Меъморчилик мусиқага ўхшаб давр қиёфасини ижтимоий-ифодали кўринишда яратади. Агар мусиқада қиёфа эшитиш орқали идрок этишга мўлжалланган бўлса, меъморчилик кўришга мўлжаллангандир.

Меморчилик асарларини идрок этиш орқали одамлар турмуш тарзини, маиший ҳаёти ва ҳаёт фаолияти хусусиятларини, ижтимоий тузум табиатини, эстетик орзуни, у ёки бу давр ижтимоий руҳи ва мафкурасини инъикос этамиз. Меъморчилик ҳосил қиладиган билимлар мажмуининг аҳамияти шундаки, одамларда у яратилган маданий муҳити, ҳаёт тарзи, фикр ва туйғулари тўғрисида тасаввур пайдо бўлади.

Меъморчилик бинолари ва иншоотларини кўрар эканмиз, гўё тарихнинг «тош варақларини» кўздан кечиргандай бўламиз, бошқа оламга кириб, уни ўз яхлитлигича англаймиз. Энг муҳими, улар инсон билан мутаносибликда ифодаланганини кўрамиз. Меморчилик ўзининг

ҳажмлари ва чизиқлари «тили» билан давр ва инсон ҳақида бошқа санъат турларидан кўра кўпроқ ҳикоя қилгандай бўлади.

Шундай қилиб, меъморчилик ҳам бошқа санъат турлари каби воқеликни юксак бадиий даражада акс эттиради, ўз мажмуи билан ўз даврининг умумлашган, кенг қамровли ва ялит қиёфасини намоён қилади.

Ҳозирги меъморчилик айрим бинолар ва ҳатто улар мажмуини яратишга эмас, балки меъморчилик ижодининг олий кўриниши бўлган шаҳар бунёд этишга мўлжалланган. Тошкент, Нукус, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Навоий, Гулистон, Наманган, Қарши, Жиззах шаҳарларидаги меъморчиликнинг энг яхши намуналари эркин режалаштиришга, яратилган табиий муҳитни ўзлаштиришга қаратилган бўлиб, енгил, эркин тарздаги ҳаёт шароитларининг хилма-хил ва доимий ўзгарувчанлигига узвий мослаша бориши билан изоҳланади.

Муסיқа санъатнинг ифодали тури тизимига киради. Муסיқа ҳам воқеа-ҳодисаларни ифодали акс эттиради. Аммо у меъморчиликдаги каби фазо ва моддий ашё ўлчовлари билан белгиланмайди. Муסיқа кўриш орқали эмас, балки эшитиш воситасида идрок қилинади. Муסיқа мавзуи ўз хусусиятига эга бўлиб, инсон ва воқеликдаги барча томонларни қамраб ололмагани учун энг аввало инсон ички маънавий дунёсини, унинг туйғу ва кайфиятини ифодалайди. Муסיқада тасвирий томон бўлиши шарт эмас. Муסיқа мусаввирлик ва ҳайкалтарошликдан фарқли тарзда дунё ҳақида тасаввурлар эмас, балки туйғулар ва кайфиятлар ҳосил қилади. Муסיқа воқеликнинг ҳис-туйғули қиёфасини яратади. Муסיқада туйғулар ҳаётий туйғуларнинг айнан ўзи бўлмай, улар танлаб олинган, тасодифий лаҳзалардан тозаланган, муайян орзулар нуктаи назаридан анланган бўлади. Муסיқа инсон ҳиссиётлари ҳолатининг барча ранго-ранг товланишларини акс эттиришга қодир. У энг мураккаб туйғулар, энг нозик кечинмалар ва кайфият ҳолатларини ҳам ифода эта олади. Муסיқа вақт мезонига амал қилиб, кечинмаларнинг ўзгариб туришлари, авжланиши ва пасайиши жарайнларини қамраб олади.

Муסיқа мураккаб ижтимоий туйғуларни, энг аввало, ҳаётдаги нутқ оҳанглари ёки ҳаракат вазнлари акс этадиган ахлоқий (севги, нафрат, ғурур, кўрқув) эстетик (санъат ёки табиат нафосати, улукворлик, фожеали, кулгили) туйғуларни ифодалайди.

Муסיқа кайфият ҳолатини ифодалашда имкониятга эга. Инсон кайфияти мураккаб ҳиссиёт бўлиб, у ҳеч нарса билан боғланмаган. Кайфият умумлашган хусусиятга эга бўлиб, ундан иккиламчи томонлар чиқариб ташланади ва инсоннинг воқеликка бўлган туйғу муносабатини белгилайдиган энг муҳим томонлари ажратиб олинади. Муסיқанинг куч-қудрати шундаки, у шодланиш, қайғуриш, хаёл суриш, бардамлик, тушқунлик ва шунга ўхшаш инсон рухий ҳолатларини хусусий ва умумий тарзда ўзаро боғлиқликда, бир-бирига сингиб кетишида намоиш қила олади. Ўзбек миллий муסיқанинг дурдонаси бўлган «Шошмақом» дастасида халқнинг мураккаб тарихи, кечинмалари, завқ-шавқи, қайғу-ҳасратлари, орзу-умидлари шу қадар теран, чуқур, нафис жозибали, эҳтиросли ифода топганки, гўё ширин хаёллар дунёси бағрига кириб кетасан киши.

Муסיқа ҳам бошқа санъат турлари каби ижтимоий ҳодисадир. Аммо унинг ижтимоий мазмуни ниқобланган тарзда бўлиб, у халқ ва маиший ҳаёт муסיқа намуналарида ёки муסיқа ижодининг сўз билан боғлиқ шаклларида очикроқ кўринади. Муסיқа ҳаётнинг барча томонларини акс эттира олади. У бир вақтнинг ўзида ҳам эпик, ҳам лирик, ҳам драматик оҳанглarda жаранглайверади, унинг ифодали табиатига кўра, кўпроқ лирикага мойил, лирика эса муסיқанинг эстетик асосини ташкил этади.

Ифодали санъат тизимида рақс санъати ҳам муҳим ўрин тутаяди. Рақс қадим замонларда вужудга келган бўлиб, даставвал у маиший турмуш билан боғланган ов, жанг, эътиқод тимсоллари эди. Рақс қадимги одамларни бирлаштиришга, уюштиришга ҳисса қўшган бўлиб, унинг бу хусусиятлари ҳозирги кунда ҳам халқ рақсларида сақланиб қолган.

Рақс ихтисослашган бадиий фаолиятнинг нозик ва мураккаб кўринишига, касб-корига айланган бугунги кунда у санъат турлари билан ҳақорликда амал қилади. Рақс муסיқасиз намоён бўла олмайди. Муסיқа рақс тўқимасидан жой олиб, унинг ҳис-туйғуга таъсир этиш тизимини белгилаб беради. Рақс санъати театр билан ҳам чамбарчас боғлиқ, у томошали театр санъатининг муҳим белгиларини ўзида мужассамлаштирган ҳолда бадиий қиёфалар яратади.

Рақс учун инсон танасининг майин-эгилювчанлиги асосий омилдир. Рақсни инсон танасининг мусиқавий ифодали ҳаракатлари санъати, дейиш мумкин. Зеро, инсон танасининг рақс воситасида нафис-майин ҳаракатини ифодалаш имконияти унинг бадиий қиёфаси, «тили» асосидир. Мусиқа-товушлар оҳангдорлиги бўлса, рақс-оҳангдор ва қоидалашган ҳаракатдир. У оҳангли ва қоидали ҳаракатлар воситаси орқали инсон ички дунёсини, унинг энг нозик ва чуқур кечинмаларини акс эттиради. Рақсда ифода устун даражада намоён бўлади. Тасвирий томон унга бўйсунди. Тасвир рақсда имо-ишора (пантомима) кўринишида акс этади. Имо-ишора санъати мустақил мақомга ҳам эга бўлиб, рақс тўқимасига узвий боғланади. Рақсда имо-ишоранинг ортикча ўрин олиши рақснинг эстетик имкониятларини, баъзан рақс қиёфалилигини пасайтиради.

Ҳозирги замон рақси бир неча кўринишларга эга; халқ ва базм рақслари, сахна рақслари, акробатик, вазнли, имо-ишорали рақслар ва бошқалар. Халқ рақслари бир вақтнинг ўзида ҳам санъат тури, ҳам фаолият тури тарзида намоён бўладилар. Сахна рақсларида баъзан тасвирий томон ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Оврупо рақс санъатининг олий кўриниши балет рақси ҳисобланади. Балетда рақс театр ва драматургия (либретто) билан таркибий бирликни ташкил қилади. Балет бир вақтда ҳам рақс тури, ҳам сахна асаридир. Балет бадиий қоришманинг энг мураккаб хили ҳисобланади ва унда мусиқа ҳамда рақс кучи мужассамлашган бўлади.

Томоша-қоришма санъат турлари тизимига театр, очик сахна, (эстрада), цирк, кино, «ойнаи жаҳон» (телевидение) киради. Бадиий маданиятнинг бу соҳалари ўртасида муайян фарқлар бўлишига қарамай, уларга хос бўлган умумий белгилари жиҳатининг меморчилик ва рассомчиликдаги қоришма хусусиятларидан фарқ қилади. Меъморчилик, мусаввирлик, ҳайкалтарошликда қоришма ўрни қанчалик катта аҳамият касб этмасин, уларнинг ҳар бири алоҳида мустақил санъат тури сифатида намоён бўла олади. Томоша-қоришма санъат турларида эса таркибий қоришманинг барча кўринишлари бирлашмаса (масалан, кинода театр, мусиқа, тасвирий санъат қатнашмаса) уларнинг бирортаси мавжуд бўлолмайди. Театр, очик сахна, цирк, кино «ойнаи жаҳон» кўринишларини қоришмалilik билан бирга «ўйин» ҳам бирлаштириб туради. Бу санъат турларининг одамларни бирлаштириш, уларни фаол ҳамкорлик ва ижодкорликка тортиш қобилияти уларни ахлоқий-эстетик таъсир ўтказишнинг энг қудратли воситасига айлантиради. Техника, алоқа воситалари, техник жиҳозлар тараққиётининг ҳозирги босқичи туфайли томошали-қоришма санъат турларининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Театр санъати фазо ва вақт белгиларига эга. Спектаклда жуда кўп фазоли томонлар мавжуд. Ундаги буюм-жиҳозлар муҳити, сахна безаклари, кийим-кечак ва ниҳоят, актёрнинг ўзи муайян фазоли хусусиятга эга. Спектаклда вақт мезони ҳам муҳим ўрин тутди. Сахна асари доимо бирор вақт оралиғида содир бўладиган алоҳида ҳаракатни намоёиш этади. Ўзида фазоли ва вақт мезонларини мужассамлаштирилган театр фазо ва вақт узвий бирлиги амал қиладиган санъат кўринишидир. Театрнинг фазо ва вақт томонларини актёр бирлаштириб туради. актёрдан алоҳида истеъдод, хотира, эҳтирос, маъноли тасаввур хаёли, ифода кучи талаби каби маҳорат талаб этилади. Актёр маҳорати театр санъатининг барча шакллари учун муҳим хусусиятдир. Актёр маҳорати театр санъатининг туб ва нодир хусусиятидир. Театр санъатининг бошқа қисмлари актёр ижодига хизмат қилади. Актёр сахнада бир вақтнинг ўзида ҳам ижодкор, ҳам қиёфа (образ) яратувчи, ҳам ижрочи бўла олади.

Ҳозирги бадиий маданият тизимида кино муҳим ўрин тутди. Бир вақтлар кўча майдонларида моҳирлик билан намоёиш қилинган ўйин-кулги ва кўз бойлағич кўринишларидан бошлаб, ҳозирда мураккаб ҳаётий зиддиятлар ва муносабатларни акс эттираётган кино санъати XX аср фан-техника тараққиёти мўжизасига айланди. Кино фақат илмий-техник тараққиёт меваси бўлибгина қолмай, балки фан-техника намоён бўлишининг шаклларида биридир. Кино санъати кинематографик техника намоён бўлиш шаклларида биридир. Кино санъатининг техник асосини суратга тушириш (фотография) ва кинокамера ташкил этади. Улар ҳаётнинг хилма-хил кўринишларини бадиий ўзлаштириш орқали кино асарининг вазифасини адо этади. Кинонинг техник воситалари (оддий кинокамера, ҳаракатланувчи кинокамера, овоз, ранг, фазоли овоз, кенг экран, ўта сезгир киноплёнка, ҳажимли тасвир) маиший ҳаёт соҳаларининг чуқур қатламларини акс эттириш имкониятига эгадир.

Кино бошқа санъат турлари, хиллари, кўринишлари ифода воситаларидан қоришма ҳосил қилади. Кинода адабиёт асари-киносценарийга, театр-киноактёр санъатига, муסיқа-фильмнинг вазн-оҳангига айланади, мусаввирлик-фильм тасвирий ечимига асос бўлади ва ҳ. Шу тариқа кино қиёфаси ўзида бошқа санъат хоссаларини жамлаб, уларнинг муҳим хусусиятларини янги сифат даражасига кўтаради.

Кино санъатига адабиёт таъсири жуда кучли. Етук адабий манба етук кинофильм яратиш гаровидир. Кинофильм драматик асарга нисбатан қилинганда романга яқин туради. Киносценарий асосини драматик тўқнашувлар ва зиддиятлар ташкил этсада, кино романга қиёс қилинганда воқеликни кенг қамровли акс эттириши жиҳатидан эпик адабиётга яқинлашади. Кино санъатида фазо ва ҳаракат эркин ифодаланади, қиёфалар узоқ муддатда ривожланади, воқеа ва инсон ички дунёси табиий кўшилиб кетади. Ана шу хусусиятлари билан адабиётнинг роман жанрини эслатади. Сценарий янги адабий ижод маҳсули ҳисобланади.

Кино санъати тасвирий санъатнинг мусаввирлик, ҳайкалтарошлик, меъморчилик турларидан ҳам кенг фойдаланади. Фильм ҳаракатни текисликда ифодалайди, у ҳаракатдаги тасвир санъати сифатида ҳамфазо, ҳам иезонига эгадир. Ҳозирги кино санъати бир қатор ифода воситалари орқали вужудга келади. Масалан, кинода ёруғлик муаллифнинг воқеликка муносабатини намоён қилади, кайфият вужудга келтиради, ҳодиса ички ҳолати ҳақида тасаввур ҳосил қилади, қаҳрамон руҳий ҳолати ва туйғуларини ифодалайди. Кино санъатида ранг тобора катта аҳамият касб этмоқда. Рангли фильм мавзуи, мазмуни, бадиий режаси таъсирчан қувватга эга бўлиб, бир неча ранг ва оқ-қора тасвирнинг ўзига хос томонлари бор. Ҳозир рангли кино асосий ўрин эгаллаб олганлигини эслатиб ўтиш зарур. Кино овоз билан тирик. Овозли кино инсон билиш имкониятларини кенгайтиради. Кино ва театр санъатда овоз-сўз бир хил мақомга эга эмас. Театрда сўз энг муҳим ифода воситаси бўлса, кинода сўз ёрдамчи хусусиятга эга. Кино учун томошали ҳаракат энг муҳим хусусиятидир.

Кинода қаҳрамоннинг нигоҳи, йирик тасвирда кўрсатилган аёлнинг сезилар-сезилмас елка қисиши, ёки бармоқларинг титраб туриши, ички кечинмаларини ҳар қандай сўз-иборалар орқали ифодалашдан кўра, тасвир орқали кўрсатиш афзалдир. Кинода сўз ҳаракатни такрорлаб турса, кўрсатиш мумкин бўлган ҳолатларни ҳикоя қилса, фильмнинг зерикарли ва ўта чўзилган бўлиши табиийдир.

Кино ва театр бир-бирига жуда яқин бўлиб, иккаласи ҳам адабиёт заминида вужудга келади. Шу маънода уларни «иккиламчи» (адабиёт бирламчи) санъат тури, дейиш мумкин. Қоришмалик кинога ҳам, театрға ҳам хос. Иккаласи ҳам фазо ва вақт мезонига бўйсунди ва актёр ўйини билан боғлиқ.

Кино ўз мавзуига, ифода воситаларига эга бўлиб, унинг асосий ўзагини кинематографик ҳаракат ташкил қилади. Бу ҳаракат кинокадр ичидаги ва кадрлар бирикмаси (монтаж) орқали ҳосил қилинган ҳаракат мажмуи ҳисобланади.

Кинокадр бирикмаси кинематографик ифода воситалари орасида муҳим ўрин тутди. Фильм яратувчиси унинг ёрдамида томошабин фикр, туйғу ва ўй-хаёлларини бир нуқтада уюштиради ҳамда кинематографик вақтни зичлаштириш ёки чўзиш имкониятига эга бўлади.

Кинокадр бирикмаси (монтаж) кино санъати ривожининг турли даврларида турлича аҳамият касб этган. Бир вақтлар овозсиз кинода унинг роли мутлоқлаштирилган эди. Бу ҳолат овозли кинода ҳам давом этиб, у баъзан актёр ўрин ва айрим кадрлар мазмуни аҳамиятли тушириб юборишга олиб келган эди.

Кино санъатининг ифода воситаларидан яна бири-ҳаракатдаги кинокамерадир. У фильм яратувчиси кўлида ҳаракатни механик тарзда плёнкага туширадиган техник ускунагина бўлиб қолмай, балки энг муҳим ижод қуроли ҳамдир. Ҳаракатдаги кинокамера кино санъати имкониятларини оширади, инсон ҳаёти сиру-асрорларини, хулқ-атворининг яширин томонларини очиб беришга омилкор восита сифатида хизмат қилади.

Ҳаракатдаги кинокамера томошабин ва санъаткор ўртасидаги муносабатларни тубдан ўзгартирди; энг аввало улар ўртасидаги масофа қисқарди, томошабин ҳис-туйғуси ўсди, у воқеа-ҳодисаларнинг иштирокчисига айланди, бир жойда тургани ҳолда кинокамера билан бирга ҳаракатга кирадиган бўлди. Айни маҳалда оператор кўлидаги кинокамера фильм ижодкорлари

фикр-туйғуларини акс эттирувчи, уларни томошабинга етказувчи нозик ижод жиҳозига ҳам айланди.

Кино санъати киноактёр олдига ҳам ўзига хос талаблар қўяди. Театр актёри томошабин ва сахна оралиғидаги масофани ҳисобга олиб овозга «зўр» беради, имо-ишоралар, ҳатти-ҳаракатни ишга солади. Кинофильмда эса буларнинг ҳаммаси аҳамиятсиз бўлиб, кинокамера олдида киноактёр кўпроқ ўзини табиий, самимий, эркин, оддий, вазмин, бемалол тутади. Бу билан киноактёр ўзининг жозибадор ва эҳтирослигини йўқотмайди.

Кино жамоавий ижод маҳсули бўлиб, унда сценарий муаллифи, режиссёр, оператор, мусаввир, бастакор, «кадр бирикмасини» яратувчи (монтажчи) ва бошқалар меҳнати ишлаб чиқариш жамоаси меҳнати билан қўшилгандан сўнг кинематография маҳсулоти яратилади. Ҳозирги замон кинематографияси нафақат санъат, балки кўп соҳали, замонавий техника билан жиҳозланган ишлаб чиқариш соҳаси ҳамдир. Кинода режиссёр кинематографик жараён барча қатнашчиларини бирлаштириб туради. Кино санъати ривож тарихини кўп жиҳатдан режиссёр фаолияти тарихи дейиш мумкин.

Кино санъат тизимида устун ва заиф томонларга эга. Масалан, ҳаракатчанлик унинг ҳам устун, ҳам заиф томонидир, чунки кинони бир дақиқа ҳам тўхтатиб қўйиб бўлмайди. Кино воқеликни кенг қамраб олишда театрдан устун. Аини пайтда кино томошабин кўз ўнгига содир бўладиган актёр ижоди каби театр сахнаси нодирлигидан маҳрум. Кинода томошабин содир бўлиб ўтган бадиий жараён техника воситасида такрорланаётганининг гувоҳи бўлади, холос.

Бадиий қиёфанинг асосий тавсифи уни ҳаракатга келтирадиган санъаткор ғоя-режасининг туғилиши, унинг асар тизимидан ўрин олиш ва ниҳоят томошабин, ўқувчи, эшитувчи, тингловчи идроки билан боғлиқ жараёнлар тавсифи билан тўлдирилиши лозим. Мазкур босқичларнинг ҳар бири муайян вақтда амалга ошади. Бу босқичлар орасида санъаткор ғоя-режаси ва унинг сифати кўп жиҳатдан асарнинг истиқбол тақдирини белгилаб беради. Бадиий режа ўзида воқеликнинг ички ва ташқи, яқка ва умумий томонларини сингдирган бўлади. Бадиий режа-ғоя санъаткор миясида аввал бошданок мавҳум тушунча тарзида эмас, балки жонли таассуротлар, воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда вужудга келади. Фикр-муддаони амалга ошириш ғоя-режанинг ўзиданок бошланади.

Тадқиқотчилар фикрича катта истеъдод соҳиблари, жумладан, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек одатда ўз асарлари илк режаларини тузиб чиқар эканлар, уларда бўлажак асар тўқимасини асоси, воқеалар ривож, айрим қисмларнинг ифода режасини олдиндан белгилаб қўйганлар. Санъаткорнинг илк режаси уни ҳайратлантирган воқеа-ҳодисалар билан тасодифан тўқнашиши натижасида вужудга келтириши мумкин. Аммо бу ҳодисалар бир санъаткорни чуқур таъсирлантириб, бошқасини бепарво қолдириши зарурият (қонуният) тарзида намоён бўлади.

Бадиий ғоя-режа санъаткорни ижодга чорлайдиган ички изчил турткидир. У ўзининг ҳомаки чизикларда ва ибораларда вужудга келаётганлигига қарамай санъаткор ижоди давомида йўналтириб туради. Санъаткорнинг воқелик тўғрисидаги билимлари, тасаввури таъсири остида бадиий режа мазмуни ҳам ўзгариб боради. Санъаткорлар ижодий жараёнида вужудга келган сон-саноксиз адабий асар ҳомаки ёзмалари, ҳомаки расмлар, бастакор мусика асарларининг ҳомаки қисмлари шундай далолат беради.

Бадиий режа санъаткор шахсий ҳис-туйғулари билан суғорилган тақдирдагина уни ижодни давом эттиришга ундайди. Санъаткор кечинмалари ва туйғулари акси сифатида руҳий ҳолат бадиий ижоднинг асосий белгисидир. Улуғ истеъдод соҳиблари ўзларини ниҳоятда тўлқинлантирган нарса ва ҳодисаларни танлаб, бадиий ижодларига мавзу қила оладилар.

Санъаткор ҳис-туйғулари ўзи яратаётган қаҳрамонлари қиёфасига кириб, улар ҳаёти билан яшайди, ўзи йиғлаб уларни йиғлатади, ўзи кулиб уларни кулдиради. Уларни эзгулик ва мардликка ундаб, ўзи уларга интилади...

Бадиий режанинг вужудга келиши жараёнида тасаввурлар улкан аҳамият касб этади. Улар фақат бадиий тафаккур ҳосиласи бўлмай, балки билиш фаолиятининг зарурий бўлаги ҳамдир. Тасаввурларда жонли мушоҳада билан бирга мавҳум, мантиқий тафаккур ҳам чирмашиб кетади. Тасаввурлар жонли мушоҳада тарзида нарсалар ва ҳодисалар акси, мавҳум

тафаккур тарзида эса умумлаштириш усули орқали намоён бўлади. Тасаввурлар хиссиётли ва мавҳум ходисалар оралиғидан ўрин олади, уларда нафақат воқелик, балки унга бўлган муносабат ҳам акс этади. Инсон нимани улоқтириб ташлайдию, нимани илгарига сурадибуларнинг барчаси тасаввурларда намоён бўлади. Шундай қилиб, тасаввурлар бадий қиёфа яратишга ёрдам беради. Шунини айтиш жоизки, санъаткорнинг бадий қиёфалар яратиш қобилияти унинг тасаввурлар ҳосил қилиш қобилиятидан келиб чиқади.

Бадий тасаввурда режаланган қиёфалар доимо санъаткор эстетик орзусига, унинг гўзаллик ва мукамаллик ҳақидаги ўй-фикрларига мутаносиб бўлади. Бадий ижод жараёнида тасаввур келажакни орзу-умидлар орқали олдиндан пайкаш вазифасини адо этади. Бадий тасаввур таркибида инсоннинг орзу-умидлари, интилишлари ва эҳтиёжлари мавжуд бўлади. Шу боис тасаввур ижод учун рағбатлантирувчи, бирлаштирувчи куч бўлиб хизмат қилади.

Санъатда воқелик бадий тўқимасиз, тўқима эса воқеий ходисаларсиз акс этмайди. Воқелик хаёл-тасаввур ҳосил қилади. Бу хаёл-тасаввурларга ўй-хаёл нафаси «жон» киритади. Пухта ўйланган, ойлаб, йиллаб мияда қиёмига етган тасаввурлар маҳсулининг маънодорлигини кучайтиради. Санъаткор тасаввур ёрдамида онгидаги ҳаёт тафсилотларини, қаҳрамон хулқ-атвори иқир-чиқирларини, унинг ташқи кўринишини ва бошқа хусусиятларини қайта тиклаб олиши мумкин.

Санъаткор қаҳрамон ҳаёти билан боғлиқ муҳим бир жиҳатни қайта яратиш учун ҳам ҳаётининг барча майда-чуйда тафсилотларини тўла тасаввур қилиши даркор. Масалан, ёзувчи ўз қаҳрамонини меҳнат жараёнида ифодалаш учун унинг кундалик турмушдаги, оилавий ва шахсий ҳаётдаги хулқ-атворини барча иқир-чиқирлари билан тасаввур қила олиши ёки аксинча, қаҳрамоннинг шахсий ҳаётини ишонarli тасвирлаш учун санъаткор унинг меҳнат жараёнидаги хулқ-атворини тўла тасаввур этиши лозим бўлади. Санъаткор тасаввури ишончли бўлиши учун унинг тажрибаси, ҳаётни яхши билиши лозим бўлади. Ёзувчи кундалик ҳаёт муаммоларини ўрганишдан чекинса, ҳоҳламаса, тасаввури сўниб бораверади ёки бемаъни, қуруқ хомхаёлга айланиб қолади.

Ижодкор руҳий ҳаётининг муҳим бўлаги бўлган тасаввур ва фаҳм фаросат ўзаро боғланган бўлиб, улар иштирокисиз ижодий фаолиятнинг бирор соҳасида самарага эришиш қийин. Кенг маънодаги фаҳм-фаросат ҳаёт ҳақиқатини бевосита идрок этиш қобилиятидир. Одатда фаҳм-фаросатни ҳис-туйғу ва ақлий бўлақларга бўлиб мушоҳада қиладилар. Ҳис-туйғули фаҳм-фаросат ҳақиқатни ташқи, масалан, кўриш ёрдамида англашни, ақлий фаҳм-фаросат эса ҳақиқатни ақл ёрдамида англашни билдиради.

Санъаткорнинг ўткир фаҳм-фаросати унинг бадий истеъдодлилиги белгисидир. Санъаткор ўткир фаҳм-фаросат ва қувват-ҳофизаси ёрдамида бадий қиёфа, баъзан бутун бир тарихий даврни қайта яратади, баъзан эса ўз тажрибасида кўрилмаган, аммо ҳаётда мавжуд бўлган нарсаларни топишга муваффақ бўлади.

Санъаткорнинг ҳаётий, ҳис-туйғули ва ақлий тажрибаси қанчалик бой ва хилма-хил бўлса, унинг фаҳм-фаросати ҳам шунчалик самарали ва мазмундор бўлади. Санъаткор воқеа-ходисаларни яхши билиши бой таассуротларга эга бўлиши фаҳм-фаросат амалиётига катта йўл очади. Ҳаётдаги «тўсатдан», «кутилмаган» ҳақиқатни фаҳм-фаросат билан очиш аслида санъаткор руҳий қатламларида яшириниб ётган ахборот ва маълумотларини бирлаштириб, шу заҳотиёқ ишга солиш қобилиятининг маҳсули тарзида намоён бўлади.

Санъаткор ўзининг фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғулари, кечинмалари бошқаларнинг ҳам фикри, туйғуси, кечинмасига айланиб кетишига, ўзи кўрганини бошқалар ҳам кўришига, ўз маънавий мулки бошқаларнинг ҳам маънавий мулки бўлиб қолишига интилади. Пираворд натижасида санъаткор ўзининг бадий режасини асар бадий тўқимасига кўчирилишига эришади. Бадий асарнинг вужудга келиши билан бадий ижод жараёни тугалланади ва бадий қиёфа ҳаётининг янги босқичи-бадий идрок жараёни бошланади. Шундан эътиборан бадий қиёфага «жон» киради ва у ҳаракатга келади. Агар у идрок этилмаса, у моддий нарса ҳолатида қолиб кетаверади.

Буюк мутафаккирлар

1. **Дигнага ва Дхармакирти** – қадимги ҳинд мантиқшунослари. Улар тушунча, ҳукм, айниқса хулоса чиқариш билан боғлиқ масалаларни кенг ва чуқур таҳлил қилган. Дигнага хулоса чиқаришда мантикий асосга хос бўлган уч хусусиятни кўрсатиб ўтади: мантикий асос хулоса чиқариш объекти билан боғлиқ бўлади, бир турдаги объектлар билан боғлиқ бўлади, ҳар турдаги объектлар билан боғлиқ бўлмайди. Бу хулоса чиқаришнинг асосий шартлари бўлиб, уларнинг бузилиши мантикий хатоларга олиб келади. Дхармакирти хулоса чиқаришнинг «ўзи учун» ва «бошқалар учун» турларини, шунингдек, муҳокамада учрайдиган мантикий хатоларни батафсил ўрганган.
2. **Демокрит** (эр. ав. 460-370) – қадимги юнон файласуфи. Унинг мантикий таълимотида фикрнинг чинлиги масаласи муҳим ўрин тутади. У кўпроқ индукция ва аналогияни ўрганишга эътибор беради, ҳақиқатни билиш учун яқка буюмларни кузатиш, ҳис қилиш орқали умумлаштириш зарур, деб таъкидлайди. Ҳукмни субъект ва предикатнинг ўзаро алоқасидан иборат, деб таърифлайди. У етарли асос қонунини онтологик асосда тушунтиради. Демокритнинг мантикий таълимоти кейинчалик Аристотель ва Ф. Бэкон таълимотларига сезиларли таъсир кўрсатган.
3. **Сукрот** (эр. ав. 469-399) – қадимги юнон мантиқшуноси. Унинг таълимотига кўра буюмларнинг моҳиятини билиб бўлмайди. Инсон, аввало, ўз-ўзини билиши керак. Билим умумийлик тўғрисидаги тушунчадир. Ҳақиқатни аниқлаш учун ўзига хос усул даркор. Бу усул воситасида ўрганилаётган буюм ҳақида умумий тушунча ҳосил қилинади ва шу тушунчага асосланиб буюм ҳақида фикр юритилади. Ҳақиқатни аниқлаш учун муҳолиф фикридаги зиддиятлар ўрганилади. Предмет ҳақидаги тушунчалар зиддиятли бўлса, демак билим юзаки бўлади. Сукрот ҳақиқатни аниқлашда индукция ва дефинициядан фойдаланишни тавсия этади.
4. **Платон** (эр. ав. 427-347) – қадимги юнон мантиқшуноси, Сукротнинг шогирди. У устозининг умумий тушунчалар буюмларнинг моҳиятини ифодалайди, деган фикрини давом эттиради. У умумий тушунчаларни буюмлардан ва инсонлардан ажралган мутлақ ғоялар сифатида талқин қилади, уларни бирламчи деб билади. У ҳукмни тафаккурнинг асосий элементи деб ҳисоблайди. Ҳукм эга ва кесимнинг бирлигидан иборат бўлиб, тасдиқ ёки инкор маънони билдиради. Агар ҳукмда бирлашиши мумкин бўлмаган тушунчалар бирлаштирилса, у хато бўлади.
5. **Аристотел** – қадимги юнон мантиқшуноси. Унинг «Категориялар», «Талқин ҳақида», «Биринчи Аналитика», «Иккинчи аналитика», «Софистик раддиялар ҳақида», «Топика» номли асарлари бевосита мантиқ масалаларига бағишлангандир. Унинг «Риторика», «Поэтика» асарлари ҳам мантикий таълимотининг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади. «Метафизика», «Рух ҳақида» асарларида эса мантиқ масалалари маълум даражада баён қилинган. Аристотель мантиқни «маълум билимлардан номаълум билимларни аниқловчи», «чин фикрни хато фикрдан ажратувчи» фан сифатида таърифлайди. Мантиқнинг вазифаси чин фикрни, ҳақиқатни аниқлашдир, деб таъкидлайди. Мутафаккир ҳақиқатнинг мавжудлигини, объектив характерини эътироф этган ҳолда, «билимларимизнинг воқеликка мос келиши - ҳақиқатдир», деб кўрсатади. У ҳақиқатни аниқлашда нозидлик ва учинчиси истисно қонунларига амал қилиш зарурлигини таъкидлайди. Аристотель бу қонунларни ҳам онтологик, ҳам гносеологик нуқтаи назардан таърифлайди. Бир вақтда, бир хил муносабатда айнан бир предметга нисбатан ўзаро бир-бирини истисно фикрларни билдириш мумкин эмаслигини, чунки бу фикрлардан бири чин, бошқаси хато бўлиши ёки ҳар иккиси хато бўлиши мумкинлигини асослаб беради, ўзаро икки зид фикрнинг бири чин, бошқаси хато бўлганда, учинчи фикрга ўрин йўқ, эканлигини таъкидлайди. Аристотель асарларида тўғри тафаккурнинг айният ва етарли асос

қонунлари махсус тарзда кўриб чиқилмаган. Лекин мутафаккир асарларининг таҳлили уларда бу қонунларга хос талабларнинг баён қилинганлигини кўрсатади.

6. **Эпикур** (эр. ав. 341-270) – қадимги юнон мутафаккири. У фалсафада биринчи ўринга билиш назарияси ва мантиқни қўйган, иккинчи ўринда - физика, учинчи ўринда - ахлоқ бўлган. У туғма ғоялар йўқ, билимларимизнинг манбаи - сезгилардир, сезгиларимиз ёлғон маълумот бермайди, фақат хулоса чиқаришдагина инсон хатога йўл қўйиши мумкин, деб таъкидлайди. Эпикур хулоса чиқаришда кўпроқ аналогия ва индукцияга аҳамият берган.
7. **Абу Юсуф Ёқуб ибн Исҳоқ ал-Киндий** (тахм. 800 Басра - 870 Бағдод) - араб файласуфи ва олими. У қадимги грек, ҳинд ва форсларнинг фалсафий-мантиқий меросини яхши билган, араб тилида фалсафий атамаларни ишлаб чиқишда фаол қатнашган ва ўз даврида биринчи бўлиб фанларни таснифлашга уринган. Ал-Киндийнинг дунёқарашида мантиқ илмига оид масалалар алоҳида ўрин эгаллайди. У қадимги юнон мутафаккирлари асарларини таржима қилиб, уларга шарҳлар ёзган. Ўрта асрларда ёзилган «ал-Фихрист» номли библиографик асарда (муаллифи ибн ан-Надим, 995 й. вафот этган) ал-Киндийнинг «Аристотелнинг ўнта категориялари ҳақида», «Категориялар» даги Аристотелнинг мақсади ҳақида» номли асарлари тўғрисида маълумот берилади. Ан-Надимнинг таъкидлашича, ал-Киндий «Иккинчи Аналитика» га оид икки трактат ёзган: «Мантиқий исботлашга доир қисқача рисола» ва «Исботлаш ҳақида рисола». Шунингдек, ал-Киндий «Софистларнинг адаштиришларига қарши огоҳлантириш» номли рисоласида Аристотелнинг «Софистика» сига бўлган муносабатини баён қилади. Ал-Киндийнинг «Шеър санъати ҳақида» номли асари Аристотелнинг «Поэтика»сига комментария сифатида ёзилган. У Аристотелнинг «Иккинчи аналитика» сини Евклид геометрияси билан солиштириш ғоясини илгари суради. Мантиқий исботлашни тушуниш ва ундан фойдаланиш учун геометрияни ўрганиш зарур, деб ҳисоблайди. Унингча, фақат шундагина Аристотелнинг яратган қоидаларини тушуниш мумкин. Ал-Киндий бирорта буюмни исботлашни унинг мавжудлигига, борлигига ишонмасдан туриб бошлаш мумкин эмас, дейди. Унинг фикрича, исботлашнинг мақсади буюмни ташкил этувчи шаклни ўрганишдан иборатдир.
8. **Ал-Форобий** (873-950) - мантиқ масалаларини кенг ва изчил тадқиқ этган Ўрта Осиё мутафаккири. У Сирдарё бўйидаги ўтзор шаҳар қалъасида, туркий ҳарбий оилада дунёга келди. Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида билим олди. У қадимги грек, ҳинд фалсафасини чуқур ўрганди, илмнинг турли соҳаларига оид 160 дан ортиқ турли ҳажмдаги рисоалар ёзиб қолдирди, умрининг сўнгги йилларини Дамашқда ўтказди. Форобий асарларининг катта қисми фалсафа ва мантиқ илмига оиддир. Форобийда мантиқий билимлар системаси «Исоғувчи» (Кириш), «Мақулот» (Категория), «Ибора» (Ҳукм), «Қиёс» (Силлогизм, Биринчи Аналитика), «Бурхон», (Исботлаш, «Иккинчи Аналитика»), Жадал (Диалектика), «Сафсата» (Софистик раддия), «Хитоба» (Риторика), «Шеър» (Поэтика) асарларини ўз ичига олади. Шунингдек, Форобий «Мантиқ илмига кириш», «Ақл ҳақида», «Шартли ҳукмлар», «Силлогизм» каби асарларида мантиқ масалаларини ишлаб чиқди. «Илмлар таснифи» асарида ҳам мантиқ илмининг предмети, тузилиши, илмлар системасида тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида фикр юритади. Мутафаккирнинг таъкидлашича, мантиқ санъати интеллектнинг мукаммаллашувига олиб келувчи ва инсонни ҳақиқат томон йўналтирувчи қонунларнинг мажмуасини ўрганади. Бу қонунлар инсонларни билиш жараёнидаги турли хато ва адашишлардан сақлайди. Инсон бу қонунлар ёрдамида билимларини текшириб, уларнинг чин ёки хатолигини аниқлаш имконига эга бўлади.
9. **Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий** (X аср) – Ўрта Осиёлик мутафаккир. У мантиқ илмининг ривожига катта хисса қўшган олим ҳисобланади. Унинг «Мафотиҳ-ал-улум» (Илмлар калитлари) асаридаги фанлар классификациясида мантиқ илмига алоҳида ўрин берилиши фикримизнинг далилидир. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий илмларни «араб» ва «арабча бўлмаган» ларга ажратади. Арабча бўлмаган илмлар қаторига фалсафа, мантиқ,

тиббиёт, арифметика, хандаса, илму-нужум, мусиқа, механика, кимёлар киради. Хоразмий мантиқ илмига оид масалаларни тўққиз бобда баён қилади. Бобларнинг номланиши Форобий ва Ибн Синоларники кабидир. У мантиқий таълимот «Исоғучи»ни баён этишдан, ўрганишдан бошланиши керак, «Исоғувчи» - бу кириш, (юнон тилида эйсагоге) деб аталади, деб ёзади. Хоразмий Аристотель ғоясини давом эттириб, аниқ нарсаларнинг хоссаларини белгилаш учун «индивидуал» тушунчасини киритади. Хоразмий «Соф биродарлар» нинг мантиққа оид ғояларини ривожлантириб ва уни Арасту фалсафаси руҳига яқинлаштириб, индивид масаласини биринчи ўринга олиб чиқади.

10. **Абу Али ибн Сино** (980-1037) - ўз даврининг дунёга машхур қомусий олими. У Бухоро яқинидаги Афшона шаҳрида туғилди. У Бухорода таҳсил олиб, шу ерда олим, табиб сифатида шуҳрат қозонди, маълум бир вақт Хоразмда яшади. Ибн Сино 31 ёшида Хоразмни тарк этди, 1037 йили Исфахонда вафот этди. Ибн Сино 400 дан ортиқ асарлар муаллифидир. Бу асарлар илмнинг турли соҳаларига оид бўлиб, улардан 150 дан ортиғи фалсафа ва мантиқ масалаларига бағишланган. Булар орасида фалсафа ва мантиқ фанининг барча масалаларини изчил равишда ўз ичига олган асари - «Китоб-аш-шифо» дир. «Китоб-аш-шифо» нинг мантиқга оид қисми 9 бўлакдан иборат бўлиб, уларнинг номланиши ва тартиби Форобийники кабидир. Мутафаккирнинг бу асари мантиқ соҳасидаги барча илмлар асосида вужудга келган бўлиб, унда мантиққа оид масалалар тўлиқ қамраб олинган. Ибн Синонинг «Ишорат ва танбиҳот», «Ан-Нажот», «Донишнома» асарларида ҳам фалсафа ва мантиққа оид масалалар баён этилади. Мутафаккир мантиқ илмини барча илмларнинг муқаддимаси, уларни эгаллашнинг зарур шарти сифатида талқин этади. Ибн Сино «Донишнома» асарида қабул қилинган тартибни бузган ҳолда, аввал мантиқ асосларини, иккинчи ўринда метафизикани, сўнг бошқа фанларни баён қилади.
11. **Р. Декарт** (1606-1650) - машхур файласуф, йирик математик ва мантиқшунос олимдир. Мантиқ илмининг ривожланишида, илмий услуб билан боғлиқ масалаларни ҳал этишда Декартнинг хизматлари алоҳида аҳамиятга эга. Унинг фалсафий қарашлари «Фалсафа муқаддимаси» асарида ўз ифодасини топган. Мантиқий қарашлари эса, унинг «Услуб ҳақида мулоҳазалар» рисоласида баён этилган. Айниқса «Услубнинг асосий қоидалари» деб аталувчи қисми мантиқ фани ривожи учун аҳамиятли бўлган. Унда билишнинг илмий услубини характерлайдиган асосий қоидалари ишлаб чиқилган. Интуиция деганда Декарт хаёлий нарсани эмас, балки соғлом ақлда туғиладиган барқарор ва аниқ тасаввурни тушунган. Интуиция ёрдамида ҳар қандай киши ўзининг мавжуд эканлигини, нималарни ўйлаётганини, учбурчак уч томонга эга эканлигини ва бошқаларни аниқлаши мумкин. Интуиция билан бирга биз дедукциядан ҳам фойдаланамиз. Декарт фикрича, дедукция дейилганда аввал билинган нарсалар асосида билишни таъминлайдиган жараённи тушуниш керак. Дедукция ёрдамида фикрнинг мунтазам ҳаракати билан хулоса ҳосил қилинади. Дедукцияда маълум ҳаракат ва муайян узлуксизлик мавжуд бўлиб, бу нарса интуицияда йўқдир. Нарсалар интуиция ва дедукция йўли билан билиниши мумкин.
12. **Френсис Бэкон** (1561-1626) - машхур инглиз файласуфи ва табиётшунос олимидир. У икки қисмдан иборат «Фанларнинг буюк уйғониши» асарини ёзган. Биринчи қисми «Фанларнинг афзалликлари», иккинчи қисми «Янги Органон» деб аталади. Мантиққа оид фикрлари «Янги Органон»да ўз ифодасини топган. Бэкон янги мантиқ яратишни мақсад қилиб қўяди. У Аристотелнинг «Органон» ини танқид қилиб, «Янги органон» асарини ёзди. Шу билан ўз мантиқий таълимотини Аристотель мантиғига қарши қўймоқчи бўлди. Хусусан, Бэкон Аристотель силлогистикасига ўз индукциясини қарши қўйди, ўзининг илмий индукция назариясини яратди. Бэконнинг фикрича, силлогизм гаплардан, гаплар сўзлардан тузилади, сўзлар буюмларни билдиради. Сўзда ифодаланган тасаввур хато бўлса, силлогизм бузилади. Бэкон индукцияни хулоса чиқаришнинг асосий шакли, деб билди. Фақат оммабоп индукцияни тан олмади, уни танқид қилди. У индукциянинг асосий

- методларини чуқур ўрганди. Булардан ташқари индукциянинг ёрдамчи усулларини кашф этди: якка мисоллар, адашган мисоллар, кўрсатувчи ҳолатлар ва бошқалар.
13. **Томас Гоббс** (1588-1679) – машҳур мутафаккир. Унинг асосий фалсафий асари «Фалсафа асослари» деб аталади. У уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмининг биринчи боби «Мантик»дир. Мантикда Гоббс Бэкон йўлини давом эттирди. У тушунчаларни таърифлашга катта аҳамият берди. Гоббснинг фикрича, таърифлаш бир сўздан иборат бўлмаслиги керак; ном таърифлашда қайтарилмаслиги лозим. Гоббснинг фикрича, ҳукмлар номларнинг бирикувидан иборат. Ҳукм чин ёки хато бўлиши мумкин. У биринчи ўринга шартли ҳукмларни қўяди, чунки улар сабабий боғланишни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Гоббс тил ва тафаккур бирлигини тан олади. Номлар тушунчалар билан, гаплар ҳукмлар билан тенглаштирилади. Гоббс мантиқида рационализм устун туради. Унда дедукция, индукция, анализ ва синтез бир хил ўрин тутади.
 14. **Г.В. Лейбниц** (1646-1716) йирик немис олими. У XVII аср охири XVIII аср бошларида яшаб ижод қилган. Фалсафий қарашлари «Инсон ақли ҳақидаги тажрибалар» асарида ўз ифодасини топган. «Монадология» асарида фалсафий ва мантиқий қарашларини қисқа шаклда баён этган. Лейбниц ҳозирда символик мантик номи билан юритиладиган мантикка асос солди, тафаккурнинг турли жараёнларини, жумладан тафаккур шакллари ва қонунларини ифодалашда математик усуллардан фойдаланиш йўлларини таклиф қилди. 1666 йилда Лейбниц «Комбинация қилиш санъати ҳақида» номи билан асар ёзган бўлиб, символик мантикнинг туғилиши шу йил ва шу асар билан бошланади. Лейбниц мантик фанининг предмети ва вазифаси ҳақида тўхталиб, унинг вазифаси тафаккурнинг формал алоқаларини тасвирлаш, унинг предмети билимнинг мазмунини ўрганишдир, дейди. У мантик илмининг амалий аҳамиятини юқори баҳолайди.
 15. **Христиан Вольф** (1676-1754) немис файласуфи, математиги ва мантикшунос олимидир. Вольфнинг мантиқий таълимотида ақл масаласи энг асосий ҳисобланади. Ақлий билиш хулоса чиқаришга асосланади. Унинг фикрича, билим априор ёки апостериор йўл билан ҳосил қилинади. Апостериор билим - тажрибага асосланган билимдир. Аввалдан билиб олинган таърифлар ва ҳолатлар априор билим бўлиб, улар хулоса асосларини ташкил этади. Унинг таъкидлашича, мантик ҳақиқатни билиш ва хатоларга йўл қўймаслик учун билиш қобилиятларини қўллашга ўргатувчи фандир. Вольф мантикни назарий ва амалий қисмга ажратади. Назарий мантик тушунча, ҳукм ва хулоса чиқаришни ўрганади. Амалий мантик баҳс, мунозара жараёнида, мутоала қилганда, фикрни баён қилганда, умуман амалий ҳаётда ҳақиқатни аниқлашга ўргатади. У ҳақиқатга қуйидагича таъриф беради: фикрнинг объект билан ёки тасаввур қилинган буюм билан ўзаро мослиги ҳақиқатдир. Х. Вольфнинг қарашлари Германияда мантикка оид илмларнинг кейинги ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлди. **Баумейстер** (1709-1785), **Мейер** (1718-1777) ва **Л. Эйлер** (1707-1783) каби мантикшуносларга унинг ғоялари сезиларли таъсир кўрсатган.
 16. **М.В. Ломоносов** (1711-1765) - мантик билан жиддий шуғулланган биринчи рус олими. У билимларнинг манбаи объектив воқеликдир, билимнинг ягона воситаси эса, тажриба, эксперимент, деб билган. Формал мантикнинг тўрт асосий қонунини муваффақиятли муҳокама юритишнинг элементар принциплари деб атаган. У мантик илмига қуйидаги янги фикрларни киритган: 1. Ҳукмларни умумий ва якка турларга ажратган. Жузъий ҳукмни инкор этган. 2. Силлогизмнинг Darapti (AAI), Felapton (EAO), Bramalip (AAI) ва Fesapo (EAO) модусларини инкор этган. (Математик мантикда ҳам силлогизмнинг бу модуслари инкор этилади). У хулоса чиқаришни силлогистик ва силлогистик бўлмаган турларга ажратишга қарши бўлган. Ломоносовнинг «Нотикликдан қисқача қўлланма (1748)» номли асари Россияда узоқ вақт давомида мантикдан дарслик бўлиб хизмат қилган.
 17. **Николай Алексеевич Васильев** (1880-1940) «Жузъий ҳукмлар тўғрисида, қарама-қаршилиқларнинг учбурчаги ҳақида ва 4-си истисно қонуни ҳақида» (1910); «Хаёлий мантик» (1912), «Логика ва металогика» асарларнинг муаллифидир. У ўз таълимотида формал аналогияни Л. Лобачевскийнинг ноевклид геометрияси билан бирлаштирган. Унинг бу

таълимоти чексиз кўпликлар учун учинчиси истисно қонунининг қўлланилмаслиги ҳақида дастлабки фикрлардан бўлган.

18. **Платон Сергеевич Порецкий** (1846-1907) – Рус математиги ва мантиқшуноси. У математик мантиқнинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшган. Порецкийнинг мантиқий системасида асосларнинг берилган системасидан хулосани келтириб чиқариш ва хулоса сифатида олиниши мумкин бўлмаган асосларни топиш масалалари ишлаб чиқилган.
19. **Джон Фредерик Вильям Гершел** (1792-1871) англиз математиги ва мантиқшуноси бўлган. У «Табиётшуносликни ўрганишга кириш» (1832) асарида Миллдан 11 йил аввал илмий индуктив методларнинг асосий мазмунини ёритиб берган. Гершел фикрича, ҳодисалар ўртасидаги сабабий алоқадорликни аниқлаш барча фанларнинг асосий вазифасидир. У сабабий алоқадорликни аниқлашнинг қоидаларини ишлаб чиққан.
20. **Джон Стюарт Милль** (1806-1873) англиз файласуфи ва мантиқшуноси. «Силлогистик ва индуктив мантиқ системаси (1843) асарининг муаллифи. У ҳам Беркли, Юм ва Кант каби ҳодисаларнинг чин моҳиятини билиш мумкинлигини инкор этган. Инсон фақат сезгилар воситаси орқали ҳодисаларни билади, холос, сезгилардан ташқарида ҳеч қандай буюм мавжуд бўлмайди, деб ҳисоблаган.
21. **И. Кант** (1724-1804) – буюк немис файласуфи. Мантиқ ривожидида у яратган мантиқий системалар муҳим ўрин тутди. Кантнинг мантиқий қарашлари унинг «Соф ақл танқиди», «Пролегоменлар», «Мулоҳаза юритиш қобилияти танқиди», «Мантиқ» (шогирдининг Кант фикрларини йиғиб тузган тўплами) каби асарларида баён этилган. Кант мантиқ фанинг мавжуд аъёнларини ҳисобга олган, Аристотелнинг мантиқий таълимотиغا суянган, шунингдек, Янги даврда бошланган мантиқ илмини ислоҳ қилиш, давр руҳига мос бўлган янги мантиқий системани яратиш йўлидаги бўлган уринишларни қўллаб-қўвватлаган ҳамда ўзининг дунёқарашининг, методологиясининг бош принципларидан келиб чиққан ҳолда мантиқий таълимотини яратди.
22. **В.Ф. Гегель** (1770-1831) немис фалсафасининг ёрқин вакили. Гегелнинг мантиқий қарашлари унинг «Мантиқ фани», «Фалсафий фанлар энциклопедияси» китобларида баён қилинган. Гегель диалектик мантиқнинг формал мантиқ ўрганувчи универсал тафаккур шаклларида ташқари яна бир қанча муҳим шакллари: категориялар, ғоялар, қонунларни ва шу кабиларни ўрганишини таъкидлайди. Унинг муҳим принциплари сифатида зиддият, абстракклиқдан конкретликка қараб бориш, тарихийлик ва мантиқийлик бирлиги кабиларни асослайди. Гегель фикрича, диалектик мантиқнинг асосий вазифаси ҳақиқатни аниқлаш, унга эришиш йўллариини ўрганишдир. Муҳокамани тўғри қуриш унинг ёрдамчи воситаси бўлиб хизмат қилади. Мутафаккир ҳақиқатни жараён сифатида олиб қарайди, уни диалектик метод принциплари асосида тушунтиришга ҳаракат қилади.
23. **Ибн Руш** – машшойийунлик оқимининг машхур ва сўнгги вакили, Оврўпода «Авверроизм» деган йўналишнинг асосчиси, қурдобалик (испаниялик) мутафаккир (лотинча Аввероэс) ҳам ахлоқшунослик илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган аллома. Унинг фикрига кўра, эзгулик ва ёвузлик, улар табиий ёки ижтимоий хусусиятга эга бўлишидан қатъий назар, ўз ҳолича мавжуддир. Табиий эзгуликнинг манбаи Оллоҳ, лекин эзгулик ёвузлик билан ёнма-ён келади. Чунончи, олов фойда келтириши баробарида, ҳайвонлар ва ўт-ўланларни ҳалок этиш хусусиятига эга. Гарчанд оловни Худо яратган бўлса ҳам, унинг бу хусусиятини ўзгартира олмайди, худди шунингдек, рангни яратган Худо унга эшитишимиз мумкин бўладиган хусусият ато эта олмайди. Ибн Рушд бутун ислом олами учун доимо муҳим бўлиб келган ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам катта аҳамият берган.
24. **Имом Ғаззолий** (1058-1111) Тасаввуф ахлоқшунослигида хужжат ул-ислом номини олган. Унинг ахлоқий қарашлари, асосан, ҳар жиҳатдан буюк асар бўлиш “Иҳёи улум ад-дин “ деб аталган тўрт жилдлик китобида ўз аксини топган.

25. **Шайх Азизиддин Насафий** (XIII аср I-ярми XIVаср бошлари) тасаввуф ахлоқшунослигининг улкан намоёндаси, буюк юртдошимиз. Унинг “Зубдат ул-хақойик (“хақиқатлар қаймоғи”, “Инсонни комил” (“комил инсон”)каби асрларида ахлоқий муаммолар кўтарилган.
26. **Алишер Навоий** (1441-1501) улуғ ўзбек шоири. Суфийликнинг Нақшбандия сулукига мансуб бўлиб, тасаввуф сифатида ҳам ахлоқшунослик назарияси ва амлиёти тараққиётига улкан хисса қушган мутафаккирдир. “Махбуб ул-қулуб” асарида бутун мусулмон шарқи ахлоқ илмининг назарий муаммолари кўрсатилади.
27. **Хусайн Воиз** (1440-1505) сиймоси алоҳида Кошифий диққатга сазовордир. Ахлоқшуносликка доир энг машхур асари “Ахлоқи Муҳсиний”дир. Бу асарда ахлоқ шуносликнинг жуда кўп тушунчаларига шарх беради ахлоқий маданият муаммоларини ҳам тадқиқ этади.
28. **Жалолиддин Давоний** (1427-1502) Унинг ахлоқшунослик муаммоларига бағишланган йирик асари “Ахлоқий Жалолӣ” рисоласидир. Унда ахлоқшунослик кишиларнинг амлий фаолияти, қарашлари билан боғлиқ фан сифатида, ахлоқий муаммолар эса фалсафий, ижтимоий-сиёсий масалаларга дахлдор ходисалар тарзида олиб қаралади.
29. **Юсуф Хос Ҳожиб** (IX-X аср) “Қутадғу билиг” 1300мисрани ўзичига олган хлокқа,сиёсатшуносликка доир монументал асар уни туркий халқларнинг ахлоқий комуси дейиш мумкин.
30. **Кайковус** “Қобуснома” асарида инсон ҳаёти фаолиятининг деярли барча томонларини камраб олувчи ўғит кўрсатмалардан иборатдир.
31. **Тафтазоний** (1322-1390) Хуросонда туғилган, шарқ мамлакатларининг турли шаҳарларида ўз замонасининг илм-фанлари билан шуғулланган.Мантиқда Аристотель, Фаробий, Ибн Сино аъналарини давом эттирган. У қирққа яқин асар муаллифи бўлиб, уларда математика, риторика, поэтика ва мантиқ масалаларига катта эътибор берилди. Ўзининг “Мантиқ ва каломга тузатиш”, ”илм қидирувчилар мақсади”асарларида билиш масалаларига, мантиқий тафаккурнинг шакл, қонун-қоидаларнинг тахлилига катта ўрин ажратди.
32. **Миршариф Журжоний** (1340-1413) Хуросонда туғилган. А.Темур ва сўнг Улуғбек ҳукумронлиги даврида Самарқандда вужудга келган илмий мактаб ишида иштирок этиб, қатор йиллар давомида Самарқанддаги мадрасада ўқув ишлари ҳамда илмий асарлар ёзиш билан машғул бўлади.Журжоний 50 дан ортиқ асар ёзиб қолдирди, айниқса замонасининг йирик мантиқшуноси сифатида шуҳрат қозонди. ”Мантиқда илм таърифи”, Мантиқ ҳақида катта рисола “Мантиқ ҳақида кичик рисола” каби асарларида ҳукм, хулосалар, уларнинг сўзда, нутқда ифодаланиши масалаларига катта ўрин берилган.
33. **Шайх Муслиҳиддин Саъдий** (1184-1292) Шарқона пандноманинг энг машхури “Тулистон”асаридир.Ўзбек тилига у биринчи марта буюк мумтоз шоир Сайфи Саройи томонидан XIV асрда таржима қилинган.
34. **Хондамир** (1481-1535) “Макорим-ул-ахлоқ” (“Яхшихулқлар”) асари. Унинг ўзига хослиги шундаки, буюк инсон Алишер Навоий қиёфаси мисолида барча фазилатларни очиб беради, талқин этилади.Шу боисдан уни хотира ёки биографик маълумотлар эмас айнан бир шахс бош қахрамон қилиб олинган панднома деб аташ мақсадга мувофиқдир.
35. **Гулханий** (XVIIIаср II-ярми XIXаср бошлари.) Унинг (“Зарбулмасал”) асари шаклий янгилиги билан ажралиб туради. Асар қолиплаш усулда ёзилган-катта масал ҳикоя ичида масал-ҳикоятлар, улар ичида эса юзлаб ўзбек халқ мақоллари жой олган. Асарнинг яна бир ўзига хослиги шундаки, унинг асосий қахрамонлари ўз қиёфаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлар. Ана шу усул билан у инсонларни инсоф, адолат ва диёнатга, ҳалоллик ва софдилликка чорлайди.
36. **Аҳмад Дониш** (1827-1897) ўзбек ва тожик халқи мутаффакири “Наводир ул-вақое” асарлари маълум.
37. **Бердақ** (1827-1900) Қорақалпоқ халқ шоири

38. **Фурқат** (1858-1909) “Илмхосияти”, ”Гимназия”, ”Таржимаихол” асари ахлоқий ахлоқий муаммолар очиб берилади.
39. **Муқумий** (1859-1903) “Воқсаи Виктор”, Танобчилар”, ”Тўй ва бошқа ҳажвий асарлари мавжуд.
40. **Дилшод** (1800-1906) Муҳаммасларида адолатсизлик муаммоларини кўтариш орқали ижтимоий-ахлоқий манзарани яққол намоён қилган.
41. **Анбар Отин** (1870-1914) Дилшоднинг шогирди. Туркистон маърифат парварларининг йирик намоёндаси. Унинг ахлоқий қарашлари лирик-фалсафий шеърларида ва “қоралар фалсафаси” (1898) рисоласида ўз аксини топган. Унинг асарларида ахлоқсизлик ботқоғига ботиб бораётган жамият танқиз қилинади.
42. **Абдулла Авлоний** (1887-1934) таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос. Машхур”Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”.
43. **Муҳаммад Зоҳид Қутқу** (1897-1980) Беш жилдлик “Тасаввуфий ахлоқ” деб номланган фундаментал асарида бошқа ахлоқий масалалар билан бирга жўмардлик тушунчасини ўртага ташлайди. Унинг асарларида ҳаётига олий қадрият деб қараш ғояси илгари сурилади.
44. **Махмуд Асвад Жўъшон** (1938-2001) замондошимиз профессор М.З.Қутқунинг шогирди. Жўъшон ўз асарида нафс ва уни енгиш муаммоларини ўртага ташлайди. Ўзганинг ҳаёти ўзингникидан олийроқ қадрият деб қараш ғояси унинг асарларида марказий ўрин эгаллайди, лекин бу “ўзга” фақат инсон бўлиш шарт эмас. Жўъшон ўз асарларида тасаввуфни бир томондан Аллохни билиш, таниш учун, иккинчи томондан ўз нафсини тарбиялаш рухий-ахлоқий жихатларини тузатиш учун қилинган хатти-ҳаракатлар тажассуми деб таърифлайди. У баъзи ақида парастларнинг, тасаввуфининг исломга алоқаси йўқ, хатто улар бир-бирига қарама-қарши деган фикрларини кескин рад этаркан, ҳазрати Пайғамбаримизнинг мутасаввифлар султони, саҳобаларнинг эса аҳли тасаввуф бўлганлигини исботлаб беради.

Мантиқга оид терминлар-атамалар лугати

1. **Мантиқ** – тафаккур қонунлари, шакллари ва усулларини ўрганадиган фан.
2. **Чинлик** – бу фикрнинг реал воқеликдаги муносабатларга мос келиш-келмаслигини ифодалайди.
3. **Тўғрилиқ** – фикр шакллари ўртасидаги боғланишнинг мантиқий қоидаларига мос келиш ва келмаслиги.
4. **Психология** – инсоннинг рухий тараққиёти қонунларини ўрганувчи фан.
5. **Семиотика** – белгилар ҳақидаги фан.
6. **Семантика** – белги билан у ифода қилинаётган объект ўртасидаги муносабатни ўрганадиган фан.
7. **Прагматика** - кишиларни белгиларга муносабатини, белгилар ёрдамида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатларни ўрганади.
8. **Синтаксис** - белгилар ўртасидаги муносабатларни тилни куриш қоидаларини ўрганади.
9. **Сунъий тил** - таъбiiй тил негизида яратилган ёрдамчи инфармацион белгилар системаси.
10. **Формаллаштириш** - конкрет мазмунга эга бўлган фикрларни символлар билан алмаштириш.
11. **Дескриптив атамалар** - Гапда предметларни уларнинг хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи ифодалар.
12. **Предикаторлар** – предмет хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи ифодалар.
13. **Денотат** – номнинг мазмуни предметини ифода қилади ва мантиқдаги ном.
14. **Концепт** – номнинг маъноси, предметни муҳим умумий белгиларини ифодалайди.
15. **Предикатлар мантиғи** – мулоҳаза жараёнини ҳукмларнинг ички тузилишини ҳисобга олган ҳолда ўрганувчи формаллашган мантиқий системадир.
16. **Мақбулот** – юқори авторитетлар, обрўли кишилар томонидан тасдиқланган ва улар белгилаб берган берган билимлар.
17. **Машҳурот** – инсонлар орасида кенг тарқалган ва улар томонидан ҳақиқат деб тан олинган билимлар.
18. **Маҳсулот** – кўриш, эшитиш, умуман беш сезги томонидан қўлга киритилган билимлар.
19. **Мақулот аввал** – илмнинг бошланишидаёқ маълум бўлган ҳақиқий фикрлар.
20. **“Ал-Мадҳал”** – мантиққа кириш.
21. **“Ал-мақулот”** – категориялар.
22. **“Ал-иборат”** – бу ҳукмлар, уларнинг ташкил топиш, таркиби, турларининг баёнидир.
23. **“Ал-Қиёс”**– дедуктив ҳулоса чиқариш, унинг тузилиши, таркиби, билимлари турлари устида фикр юритилади.
24. **“Ал-Бурхон”**- бу исботлаш, фикрни асослаб, далилат бериш мулоҳазасига бағишланган.
25. **“Ал-Жадал”** - (диалектака) –мулоҳаза усуллари, тортишув, мунозара қилиш.
26. **“Ал-Сафсата** –(софистика) азалдан нотўғри бўлган муҳокама, ҳулосалар яшаш.
27. **“Ал-Хитоба”**- (риторика) -бу фикрни риторик тарзда ифодалаш, нутқ санъати
28. **“Ал-Шеър”** – поэтика, фикрини образли шеъррий усулда баён қилиш
29. **Таққослаш** – воқеликдаги нарса ва ходисалар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутни аниқлаш учун хизмат қилувчимантиқий усул
30. **Мантиқий анализ** – тадқиқ этувчи объектни фикран таркибий қисмларга ажратиш.
31. **Синтез** – анализ ёрдамида бутуннинг бўлақларга ажратилган қисмлари, элементларини яна фикран тўплаб яхлит ҳолда ўрганиш.
32. **Мавҳумлаштириш** – (абстракциялаш) – билишда объектив реалликдаги предмет, ходисаларнинг энг муҳим, асосий, умумий томонларини аниқлаш.
33. **Категория** – тушунчанинг махсус тури.
34. **Классификация** – тасниф.

35. **Тасниф** – объектив предметлар ҳақидаги билимларни тартибга солиш.
36. **Силлогизм** – икки ёки ундан кўп асослардан янги хулоса чиқариш. Силлогизм терминаллари – хулоса чиқариш учун хизмат қиладиган тушунчалар.
37. **Энтилима** – асослардан бири ёки хулосаси қолдирилиб ифода этилган силлогизм.
38. **Эпихейрема** – қисқартирилган мураккаб силлогизм.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1-мавзу: Мантиқ фанининг предмети ва вазифалари.....	4-8
2-мавзу: Формал мантиқнинг асосий қонунлари.....	8-15
3-мавзу: Тушунча ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	16-18
4-мавзу: Хукм ва унинг турлари.....	19-26
5-мавзу: Хулоса чиқариш тафаккур шакли сифатида.....	27-40
6-мавзу: Ахлоқшунослик фани, унинг тадқиқот доираси, мақсад ва вазифалари.....	41-45
7-мавзу: Ахлоқшуносликнинг асосий тушунчалари.....	46-53
8-мавзу: Ахлоқий маданият ва касбий одоб.....	54-56
9-мавзу: Шахс ахлоқий тарбияси.....	57-58
10-мавзу: Эстетика фанининг предмети, мақсад ва вазифалари.....	59-64
11-мавзу: Эстетиканинг мезоний тушунчалари.....	65-68
12-мавзу: Санъатнинг келиб чиқиши ва таракқиёти, унинг кундалик ҳаётдаги ахамияти.....	69-79
Буюк мутафаккирлар.....	80-86
Мантиқга оид терминлар-атамалар луғати.....	87-88

